

Київський національний торговельно-економічний університет

Кафедра міжнародного, цивільного та комерційного права

ВИПУСКНА КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

на тему:

ПРАВОВИЙ СТАТУС ДОКАЗІВ У ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ

студента 2 курсу, 9 м групи,
спеціальності 081 «Право»,
спеціалізації
«Цивільне право і процес»

Новосьолова Микити Сергійовича

Науковий керівник
к.ю.н., доц.

Пальчук Петро Миколайович

Гарант освітньої програми
д.ю.н.

Примак Володимир Дмитрович

Київ-2021

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ПОНЯТТЯ ТА КЛАСИФІКАЦІЯ ДОКАЗІВ У ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ УКРАЇНИ	
1.1. Поняття та значення доказів у цивільному процесі.....	7
1.2. Класифікація доказів у цивільному процесі.....	13
РОЗДІЛ 2. ЗМІСТ ДОКАЗУВАННЯ ПРИ РОЗГЛЯДІ СПРАВ У ПОРЯДКУ ЦИВІЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА УКРАЇНИ	
2.1. Предмет доказування та факти, що не потребують доказування.....	19
2.2. Характеристика окремих засобів доказування.....	26
2.3. Реалізація процедури доказування у цивільному процесі.....	42
ВИСНОВКИ ТА ПРОПОЗИЦІЇ	58
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	64

ВСТУП

Актуальність теми. У теорії цивільного процесуального права вважається, що цивільний процес складається з певної сукупності правових інститутів і норм, що регламентують порядок здійснення правосуддя судовими органами та порядок дотримання, забезпечення та реалізації своїх прав та обов'язків сторонами судового процесу. Безперечно, інститут доказів і доказування посідає вагомe місце у системі цивільного процесуального судочинства, оскільки безпосередньо стосується підтвердження обґрунтованості правових позицій сторін та формування доказової бази для вирішення спору судом. З огляду на це, регламентація збирання, подання, прийняття та дослідження доказів у цивільному процесі має бути чіткою та забезпечуватися основними принципами цивільного судочинства.

У 2017 році після того, як вступила в дію нова редакція Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК України) інститут доказів та доказування зазнав необхідних змін, серед яких: доповнення переліку засобів доказування електронними доказами, закріплення обов'язку подання доказів разом із позовною заявою, необхідність надсилання копій доказів разом із заявами по суті спору іншим учасникам справи [2]. Безсумнівно, ці зміни позитивно впливають на ефективність розгляду цивільних справ судами, проте процедура доказування та використання засобів доказування потребує більш детальної регламентації та приведення її до сучасних стандартів доказування у цивільному судочинстві європейських держав.

Таким чином, положення Цивільного процесуального кодексу України, що стосуються доказів та доказування, мають бути доповнені і відтак повністю забезпечувати реалізацію сторонами своїх процесуальних прав та обов'язків, а також виконання своїх повноважень суддями, адже правильне застосування норм цивільного судочинства органами правосуддя відіграє велику роль при розгляді справ у судовому порядку та прийнятті обґрунтованого та законного судового рішення.

Дослідженням доказування у цивільного судочинстві України займалися чимало вчених, серед яких можна виділити С.В. Васильєв [21], О.О. Грабовська [25], О.Ю. Гусєв [27], К.Б. Дрогозюк [28], А.С. Зеленьак [29], Т.М. Кілічава [32], І. Колосов [33], В.В. Комаров [34], В.М. Кравчук [36], О.М. Лазько [38], О.А. Логінов [41], Н.А. Новіков [46], Ю.С. Павлова [47], К.М. Пільков [48], Т.В. Руда [52], Л.О. Самілик [54], Є.В. Симбірська [55], Т.С. Супрун [58], Р.В. Тертишніков [59], С.Я. Фурса [60], Є. О. Харитонов [61], С.І. Чорнооченко [62], Д.В. Шкребець [63], А.С. Штефан [64; 65] та інші.

Мета дослідження полягає у визначенні особливостей правового статусу доказів та особливостей правового регулювання процедури доказування у цивільному судочинстві України на основі відповідної фахової літератури та національного законодавства для виокремлення проблемних питань інституту доказів і доказування та пошуку шляхів їх вирішення.

Відповідно до поставленої мети сформовано наступні **завдання**:

- з'ясувати зміст та значення доказів у цивільному судочинстві України;
- визначити види доказів та особливості їх класифікації у цивільному процесі;
- проаналізувати предмет доказування та виокремити факти, що не потребують доказування;
- надати характеристику окремим засобам доказування та встановити особливості їх використання у цивільному судочинстві;
- встановити зміст та особливості процедури доказування та визначити її проблемні питання у цивільному судочинстві України.

Об'єктом дослідження є правовідносини, щодо правового статусу доказів у процесі доказування в порядку цивільного судочинства України.

Предметом дослідження є правовий статус доказів у цивільному процесі.

Методи дослідження. У процесі дослідження застосовувалися такі методи: порівняльно-правовий, формально-логічний, діалектичний, системно-структурний, аналізу і синтезу, моделювання.

Порівняльно-правовий та формально-логічний методи використано при

тлумаченні положень законодавства; діалектичний метод – для дослідження доказів і доказування у цивільному судочинстві; аналізу та синтезу – при доведенні або спростуванні теоретичних положень; моделювання – при формулюванні пропозицій щодо змін до законодавства.

Теоретичну основу висновків, викладених у даному дослідженні, складають наукові праці відомих вчених-юристів в галузях цивільного та цивільно-процесуального права.

Емпіричну основу роботи складають підручники, посібники, наукові монографії, публікації в періодичних наукових виданнях.

Зокрема, використання цих методів дозволило найбільш ґрунтовно і всебічно дослідити правовий статус доказів, їх різновиди, особливості їх використання учасниками судового процесу, а також засоби доказування та особливі аспекти процедури доказування з метою вироблення рекомендацій щодо вирішення проблемних питань інституту доказів та доказування.

Наукова новизна випускної кваліфікаційної роботи полягає в комплексному дослідженні основних проблем правового статусу доказів та їх використання у процесі доказування у порядку цивільного судочинства України, виявленні недоліків у регулюванні процесу дослідження та оцінки доказів судом, а також наведенні пропозицій щодо вдосконалення положень чинного Цивільного процесуального кодексу України, що стосуються процедури доказування.

Окремі положення випускної кваліфікаційної роботи викладено у статті «Застосування засобів доказування у цивільному судочинстві України», що опублікована у збірнику наукових статей «Правове регулювання цивільних відносин». К.: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2021. С. 49-54.

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що їх зміст дозволяє виявити проблемні питання регулювання правового статусу доказів і доказування у цивільному процесі та внести відповідні зміни до чинного цивільного процесуального законодавства. Зібраний матеріал може бути використаний при підготовці до лекційних занять та спецкурсів у вищих

навчальних закладах, а вироблені узагальнення можуть використовуватись для дослідження окремих аспектів зазначеної теми та підготовки аналітичних праць.

Структура випускної кваліфікаційної роботи обумовлена метою і предметом дослідження та авторським підходом до розгляду обраної теми. Випускна кваліфікаційна робота складається із вступу, двох розділів, що містять в собі п'ять підрозділів, висновків та пропозицій, а також списку використаних джерел. Повний обсяг роботи становить 70 сторінки, із яких основна частина роботи займає 63 сторінки. Список використаних джерел складається з 70 найменувань.

РОЗДІЛ 1

ПОНЯТТЯ ТА КЛАСИФІКАЦІЯ ДОКАЗІВ У ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ УКРАЇНИ

1.1 Поняття та значення доказів у цивільному процесі

У теорії цивільного процесуального права, зазвичай, достатньо багато уваги приділяється інституту доказів і доказування. Це зумовлено безпосередньо тим, що ця група норм процесуального права регулює питання забезпечення та реалізації процесуальних прав та обов'язків учасників судового процесу щодо доведення обґрунтованості своїх правових позицій у справі шляхом подання доказів. Так, секретар Першої судової палати Касаційного цивільного суду Дмитро Луспенник зазначає, що «доказування є центральним інститутом цивільного процесуального права, що відбиває фундаментальні особливості національної моделі цивільного судочинства» [42]. Від правильного розуміння та визначення змісту поняття доказів залежить і вирішення питання про їх належність, допустимість, достовірність та достатність, процесуальний режим окремих їх видів, а також у підсумку - вірогідність з'ясування істини та прийняття законного рішення у цивільній справі.

У цивільному процесуальному законодавстві визначення поняття доказів є цілком змістовним та достатньо ґрунтовно відображає процесуальну сутність даного терміну. Так, відповідно до ст. 76 Цивільного процесуального кодексу України доказами є будь-які дані, на підставі яких суд встановлює наявність або відсутність обставин (фактів), що обґрунтовують вимоги і заперечення учасників справи, та інших обставин, які мають значення для вирішення справи [2]. За допомогою буквального тлумачення терміну «докази» під будь-якими даними слід вважати інформацію, відомості, що використовують учасники справи для доведення наявності або відсутності певних обставин або фактів, якими обґрунтовуються їх вимоги і заперечення.

Проте для більш повного та всебічного дослідження сутності доказів як основи процедури доказування, необхідно звернутися до цивільно-процесуальної правової доктрини.

Взагалі, позиції науковців щодо визначення змісту поняття доказів у цивільному судочинстві України майже не відрізняються. Навіть поняття інформації та відомостей у цивільній процесуальній літературі фахівці ототожнюють, розуміючи їх як синоніми. Так, на думку Т. М. Кучера доказ містить у собі поєднання трьох складових: фізична форма – доказом є об'єкт матеріального світу, процесуальна форма – виражений у формі засобу доказування, і зміст – у вигляді відомостей (інформації) про факти й обставини [36, с. 168]. Насправді, з таким поглядом важко не погодитись, оскільки належний та достовірний доказ має бути виражений у формі одного із засобів, передбачених ч. 2 ст. 76 ЦПК України, та містити відомості, що мають значення для вирішення справи.

Разом з тим, термін «докази» у цивільно-процесуальній літературі чітко розмежовують із поняттям «засоби доказування», проте існують різні думки щодо співвідношення цих понять. Одні науковці стверджують, що докази і засоби доказування перебувають у тісному взаємозв'язку між собою та є нерозривними складовими процедури доказування. Інші фахівці навіть виділяють критерії розмежування доказів і засобів доказування. Так, С. Я. Фурса дотримується такої точки зору, згідно якої докази можуть мати інформаційний, речовий або змішаний характер і повинні відповідати вимогам допустимості, що висуваються до засобів доказування та належності до конкретної справи, а також мають бути отримані відповідно до вимог цивільного процесуального законодавства [60, с. 304]. У такому випадку докази розглядаються як елемент засобу доказування, що обґрунтовується необхідністю відповідності відомостей (інформації) вимогам до засобів доказування, що встановлені у ст. 76 ЦПК України.

А ось О. М. Лазько розглядає засоби доказування як більш широке поняття, ніж докази, обґрунтовуючи це тим, що засоби доказування умовно

утворюють структуровану систему доказів, яка не має чітко визначених меж, адже усі можливі докази, що вже застосовуються у судовій практиці, мають визнаватися такими [38, с. 3-4]. З таким поглядом фахівця можна погодитись, оскільки визнання будь-яких даних чи інформації в якості доказів встановлюється судом із застосуванням до таких відомостей положень щодо відповідності їх формі вираження у вигляді засобів доказування, передбачених Цивільним процесуальним кодексом України.

У цивільному процесуальному законодавстві передбачено, що кожен доказ, який подається сторонами в обґрунтування своїх правових позицій та вимог, має відповідати встановленим вимогам, які забезпечують «правову коректність» такого доказу. Так, згідно зі ст. 77-80 ЦПК України докази мають бути належними, допустимими, достовірними та достатніми для того, щоб суд міг за їх допомогою встановити дійсні фактичні обставини справи та винести законне та справедливе рішення [2].

Належність доказів – це така ознака, що передбачає наявність у доказі інформації щодо предмета доказування. Так, Т.В. Руда висловлює свої міркування з приводу того, що належність доказу визначає його об'єктивну можливість підтвердити обставину, що має значення для вирішення справи [52, с. 12]. Під належністю доказів науковці розуміють якість доказу, що характеризує точність, правильність відображення обставин, що належать до предмета доказування [24, с. 212]. Таким чином, належність доказів є важливою їх якісною характеристикою, наявність якої має встановити суд перед тим, як приймати доказ для обґрунтування свого рішення в цивільній справі. Так, у Постанові Верховного Суду від 16.12.2020 р. колегія суддів дійшла висновку, відповідно до якого суд апеляційної інстанції помилково вважав, що висновок судової комплексної оціночно-будівельної та будівельно-технічної експертизи є неналежним доказом у цій справі, оскільки він був проведений під час розгляду іншої справи про виділ в натурі частки з майна і відповідач не була учасником розгляду цієї справи [16].

Допустимість доказів – це така їх властивість, що передбачає отримання відповідного доказу без порушення порядку, встановленого законом. Зміст поняття допустимості полягає у тому, що кожен доказ, що використовується учасниками справи у їх правових та процесуальних документах, повинен бути отриманий у правильний спосіб, тобто з дотриманням законодавчих вимог. В. В. Комаров пропонує розглядати категорію допустимість у широкому та вузькому значенні. Так, допустимість доказів в широкому розумінні визначається як наявність певного кола засобів доказування, в яких можуть міститися фактичні дані, а у вузькому – як можливості використання у справі тільки певних засобів доказування з числа передбачених законом [34, с. 490].

Проте існує й інша позиція стосовно характеристики категорії допустимості як невід’ємної ознаки доказу. Так, Є.В. Симбірська зазначає, що допустимість доказів у цивільному процесі поєднує в собі три аспекти: приналежність доказу до одного із засобів доказування, що визначені законом; законність процедури отримання доказів; можливість підтвердження певних обставин справи лише тими засобами доказування, які законом визначені як єдині, що можуть забезпечити таке підтвердження [55, с. 154-155].

На мою думку, позиція вченої щодо змісту категорії допустимості доказів є найбільш широкою та ґрунтовною, оскільки передбачає як законність одержання доказів, так і додержання процесуальної форми закріплення доказів. Так, у справі № 143/280/17 Верховний Суд відмовив відповідачу у задоволенні касаційної скарги, мотивуючи це тим, що доводи скаржника про те, що судами попередніх інстанцій не взято до уваги його пояснення та показання свідків, які підтверджують факт повернення боргу матері позивача, а також про безпідставну відмову апеляційного суду у задоволенні його клопотання про виклик та допит свідків, не заслуговують на увагу, оскільки відповідно до положень ч. 2 ст. 78 ЦПК України обставини справи, які за законом мають бути підтвержені певними засобами доказування, не можуть підтверджуватись іншими засобами доказування. Поясненнями сторони та показаннями свідка не

може доводитися факт виконання зобов'язання за договором позики. Тому посилення відповідача на порушення судом його права на захист від пред'явлених до нього безпідставних позовних вимог є необґрунтованими. Наявність у позивача боргового документа - розписки відповідача свідчить про невиконання ним взятих на себе зобов'язань [12].

Достовірність доказів – це така їх характеристика, що дозволяє на підставі доказів встановити дійсні обставини справи. При тлумаченні терміну «достовірність», вбачається, що достовірним доказом, визнається той доказ, який характеризується точністю та не викликає сумнівів щодо визначення наявності або відсутності фактів (обставин), що входять до предмету доказування. Перевірка доказів судом на їх достовірність виявляється у багатьох аспектах. Так, при здійсненні судочинства сумніви у достовірності доказів, як правило, можуть зумовлюватися: фальсифікацію письмових та речових доказів; неправдивими пояснення сторін, третіх осіб; неправдивими показаннями свідка тощо [25, с. 447]. Крім того, існує стала судова практика щодо визнання судами недостовірності поданих сторонами доказів відносно підтвердження вартості пошкодженого майна. У Постанові Верховного Суду від 14.04.2021 р. у справі № 753/6519/19 колегія суддів погодилась з висновком суду апеляційної інстанції про те, що позивачами не було надано доказів на підтвердження вартості пошкодженого дитячого візочка, а тому позовні вимоги у частині стягнення матеріальної шкоди не можуть бути визнані обґрунтованими. Збитками є втрати, яких особа зазнала у зв'язку зі знищенням або пошкодженням речі, а тому товарний чек на підтвердження вартості придбаної позивачами нової дитячої коляски не є достовірним доказом вартості пошкодженого майна [18].

Якщо при дослідженні доказу у суду виникають певні сумніви щодо його достовірності, то таке питання вирішується шляхом співвідношення даного доказу з іншими доказами, дослідженими судом. У разі виявлення суперечливих, взаємовиключних відомостей, що містяться у доказах, це свідчить про недостовірність певного доказу. В такому випадку постає питання

про необхідність усунення цих протиріч, наприклад, шляхом надання сторонами (стороною) додаткових доказів або спростування наявних. Так, згідно з ч. 2 ст. 103 ЦПК України суд має право призначити додаткову або повторну експертизу у разі необхідності [2]. Наприклад, якщо є протиріччя в показаннях свідка і висновку експерта щодо особи, яка підписала документ, суд може скористатися таким своїм правом тощо. Отже, достовірним можна вважати будь-який доказ, зміст якого не було спростовано під час доказування у порядку цивільного судочинства.

Достатність доказів – це критерій оцінки доказів, що дозволяє суду з урахуванням сукупності всіх доказів дійти висновку про наявність або відсутність обставин справи, які входять до предмета доказування. По суті критерій достатності формується за допомогою та у взаємозв'язку з іншими критеріями – належності, допустимості і достовірності. Оскільки питання про достатність доказів суд вирішує відповідно до свого внутрішнього переконання, після оцінки кожного доказу окремо суд, вирішуючи справу по суті, фактично визначається з тим, чи надані докази у своїй сукупності є достатніми для вирішення справи. Досить часто питання про достатність доказів при вирішенні справи по суті та прийняття законного та обґрунтованого рішення виникає у справах, що стосуються сімейних правовідносин. Так, у Постанові Верховного Суду від 06.04.2020 р. у справі № 738/1452/17 встановлено, що лише показаннями свідків за відсутності інших доказів не може бути встановлений факт спільного проживання чоловіка та жінки без реєстрацією шлюбу. При цьому суд касаційної інстанції не погодився з доводами касаційної скарги про те, що наявність у сторін спільного сина може свідчити про наявність у сторін по справі спільного бюджету, ведення спільного господарства, спільних витрат та придбання іншого майна в інтересах сім'ї, а свідчить лише про те, що сторони до укладення у 2007 році шлюбу мали відносини як чоловік та жінка, проте не свідчить про утворення родини та спільність побуту [15].

Таким чином, суд під час розгляду справи по суті оцінює надані йому докази, досліджує їх за критеріями належності, достовірності і допустимості, та приймає рішення про достатність наданих доказів, які відповідають вказаним критеріям, для вирішення справи по суті та прийняття відповідного рішення.

Отже, враховуючи все вищенаведене, можна дійти до висновку щодо сутності доказів, їх якісній характеристиці та значення у цивільному судочинстві. Під доказами слід розуміти будь-які відомості, що стосуються предмета доказування, на підставі яких суд встановлює наявність або відсутність обставин (фактів), якими сторони обґрунтовують свої вимоги або заперечення, а також інших обставин, що мають значення для вирішення справи. Також докази, що використовуються сторонами для підтвердження своїх правових позицій, мають відповідати визначеній формі вираження – засобам доказування, що встановлюються цивільним процесуальним законодавством. Під час дослідження та оцінки доказів суд перевіряє як кожен доказ окремо, так і їх в сукупності за критеріями належності, достовірності, допустимості та достатності для встановлення дійсних обставин справи та винесення законного та обґрунтованого рішення у справі.

Значення доказів у цивільному процесі важко переоцінити, оскільки вони є підтвердженням законності та змістовності намірів та позицій сторін відносно предмета доказування, обґрунтованості їх вимог та заперечень, а також вони стають основною доказовою базою для суду при винесенні судового рішення. Саме тому правильне розуміння поняття доказів, їх співвідношення із засобами доказування та основних ознак доказів є запорукою підвищення доказової ефективності цивільного судочинства.

1.2. Класифікація доказів у цивільному процесі

У цивільному судочинстві сторони при обґрунтуванні своїх правових позицій та доведенні наявності або відсутності певних юридичних фактів

використовують різні види доказів. Проте перш ніж визначити наявні у цивільному процесуальному законодавстві види та особливості доказів, необхідно розкрити зміст виду (різновиду) доказів та його співвідношення із поняттям засобу доказування.

Поняття «різновид (вид) доказів» не використовується у цивільному процесуальному законодавстві, натомість досить часто зустрічається у теорії цивільно-процесуального права. На думку С.Є. Сігарьова, класифікація є важливою складовою системного підходу до вивчення правових категорій [56, с. 338]. В свою чергу, законодавство містить поняття засобу доказування, яким позначається вид передбачених законом доказів, що використовуються учасниками справи при доведенні певних юридичних фактів, що мають значення для вирішення справи судом. На мою думку, існують достатні підстави вважати, що термін «різновид доказів» не є тотожним поняттю засобу доказування з огляду на те, що хоча обидва ці терміни означають певну зовнішню форму вираження відомостей (інформації), яка може бути використана учасниками справи для доведення наявності або відсутності юридичних фактів (обставин), що встановлюються судом, проте різновид доказів має більш ширший зміст та включає також різні форми встановлених засобів доказування.

У наукових працях фахівців з цивільного процесуального права існує не так багато класифікацій доказів, які можуть використовуватися у цивільному процесі України. Серед найпоширеніших можна виділити такі основні критерії класифікації доказів: залежно від джерела одержання, за характером змісту, за способом утворення, залежно від мети доказування тощо.

Як зазначає С. І. Чорнооченко, «за джерелом їх одержання докази поділяються на: особисті (відомості про факти, одержані від сторін, свідків і т. д.); речові (джерелом є речі - письмові і речові докази); змішані (висновок експерта)» [62, с. 198].

Особисті докази в цивільному процесі характеризуються тим, що джерелом їх походження є людина, а інформація про обставини або факти у

цивільній справі зберігається у пам'яті таких людей. До особистих доказів, зокрема, відносять показання свідків, пояснення сторін, третіх осіб та їх представників. Ключовими елементами формування групи особистих доказів виступають як джерело їх походження, так і спосіб їх одержання. Таким чином, особисті докази подаються учасниками справи особисто, тобто шляхом надання показань або пояснень безпосередньо під час судового розгляду справи.

Речові докази характеризуються тим, що інформація про обставини справи зберігається на матеріальних носіях – предметах матеріального світу. До цієї групи доказів належать письмові докази та безпосередньо речові докази. На мою думку, назву групи «речові докази» слід замінити більш широким поняттям «матеріальні докази», що буде охоплювати такі передбачені законом засоби доказування, як письмові докази та речові докази з метою уникнення повторюваності та неправильного розуміння терміну «речові докази».

Змішані докази вважаються особливим різновидом доказів, оскільки дані про обставини справи фіксуються у процесуальному документі та можуть бути доповнені в усній формі в судовому засіданні. Змішаним доказом є висновок експерта, що передбачає вироблення експертом нового доказу на підставі наданих сторонами відомостей та відповідних запитань, а також надання усних пояснень щодо зробленого висновку у судовому порядку в разі необхідності. Таким чином, змішаний характер доказу полягає у дослідженні наданих відомостей та вироблення конкретних висновків, викладених у письмовій формі, та наданні експертних пояснень в усній формі безпосередньо суду та сторонам справи.

За характером змісту доказів А. О. Логінов пропонує виділяти наступні: прямі докази – відомості, що дозволяють зробити однозначний висновок про наявність чи відсутність фактів, які підлягають доказуванню (як приклад, прямим доказом факту реєстрації шлюбу є видане у встановленому законом порядку свідоцтво про шлюб); непрямі (побічні) докази – відомості, що не мають безпосереднього зв'язку із обставинами, які досліджуються, але дозволяють припустити про наявність чи відсутність певного факту (наприклад,

квитанція про поштовий переказ не є підставою для однозначного висновку щодо наявності між сторонами договору позики, адже передача грошових коштів могла здійснюватися як на виконання договору, так і бути пов'язаною з іншими обставинами) [41, с. 63].

Прямі докази безпосередньо вказують на наявність або відсутність обставин (фактів), що підлягають доказуванню, або мають однозначний зв'язок з такими обставинами (фактами), що дозволяють зробити висновок про наявність або відсутність цих обставин. Прямі докази, зазвичай, стають основною доказовою базою сторін та формують підґрунтя для їх відповідних вимог або заперечень. Більше того, суд під час прийняття відповідного судового рішення, частіше за все, посилається на прямі докази, що дозволяють встановити дійсні обставини (факти), для правильного вирішення справи.

У той час як прямі докази спрямовані на безпосереднє доведення наявності або відсутності певних обставин або фактів, що мають значення для вирішення справи, побічні докази лише передбачають опосередкований зв'язок із зазначеними фактами або обставинами, що є предметом доказування, та дозволяють тільки зробити припущення щодо існування або відсутності таких обставин або фактів. Також даної позиції дотримується й М. Гетманцев, який вказує, що «з особливостей побічних доказів слідує принципово важливий висновок: одного побічного доказу недостатньо для доведення необхідного факту, оскільки якийсь із можливих припущень, що впливає зі змісту цього доказу, є невірним. Тому побічні докази дають підстави лише для припущення про існування факту, що досліджується» [22, с. 70]. Таким чином, непрямі (побічні) докази можуть використовуватися у процесі доказування лише у поєднанні з іншими прямими та непрямими доказами, оскільки окремо та ізольовано на підставі побічних доказів неможливо зробити єдиний вірогідний висновок про наявність або відсутність обставин та фактів, що є предметом доказування у цивільній справі.

Іншим критерієм класифікації доказів, про який зазначає Т. М. Кілічава, є спосіб утворення доказу. Так, за способом утворення докази можна розділити

на: первинні (безпосередні або першоджерела) та похідні (опосередковані). Первинні докази формуються під безпосереднім впливом фактів, які підлягають встановленню, надходять від безпосереднього носія інформації. Тоді як похідні докази лише відтворюють (копіюють) дані, одержані від інших джерел, тобто формуються під впливом опосередкованих джерел [32, с. 75].

Також докази розрізняють залежно від мети доказування. За цією класифікацією Є. О. Харитонов пропонує виділяти такі види доказів: основні докази та протилежні докази [61, с. 116]. Під основними доказами слід розуміти фактичні дані, які безпосередньо підтверджують наявність або відсутність певної обставини, що має значення для вирішення справи. Протилежні докази – це відомості, які спростовують основні докази. За такої класифікації наявність основного та протилежного доказу щодо певної обставини дає можливість суду дійти висновку, що принаймні один з них є недостовірним, а тому вони потребують перевірки іншими доказами.

Крім того, у цивільній процесуальній доктрині існують також класифікації доказів в окремих категоріях справ, що розглядають в порядку цивільного судочинства. Так, наприклад, Б. В. Кирдан запропонував класифікацію доказів у справах щодо захисту прав інтелектуальної власності. Залежно від способу неправомірних дій докази поділяються на: ті, що пов'язані з піратством, а саме використання та опублікування твору без дозволу автора; ті, що пов'язані з плагіатом, тобто оприлюдненням (опублікуванням) повністю або частково твору автора; ті, що пов'язані з розповсюдженням творів, до яких можна віднести ввезення на митну територію України з метою розповсюдження творів, публічне сповіщення творів без дозволу автора, вилучена чи змінена інформація про управління правом автора [50, с. 150].

Таким чином, у цивільній процесуальній доктрині існує значна кількість класифікацій доказів за різними критеріями, що обумовлене широкими межами цивільно-правових відносин, різними процесуальними формами закріплення доказів, а також особливостями процедури їх отримання, подання, дослідження та оцінки. Поняття «класифікації доказів» має суто

доктринальне підґрунтя та спрямоване на умовне розрізнення доказів залежно від певних критеріїв. Такі класифікації доказів допомагають порівняти їх основні характерні риси з іншими, виділити спільності та відмінності, співвіднести їх особливості отримання та подання тощо. Найбільш загальновизнаною та поширеною є класифікація доказів за джерелом одержання доказової інформації, за якою розрізняють особисті, речові (матеріальні) та змішані докази. Основою даних видів доказів є передбачені процесуальним законодавством засоби доказування, які виражають зовнішню форму закріплення доказової інформації відповідно до вимог закону. Іншими класифікаціями, що допомагають розрізнявати докази за їх змістом, способом утворення, процесуальним призначенням є їх розподіл на прямі та побічні, первинні та похідні, основні та протилежні відповідно.

Крім того, існують також спеціальні класифікації доказів, що використовуються в окремих категоріях справ, які розглядаються у порядку цивільного судочинства. Такі класифікації доказів в залежності від категорії справ допомагають виокремлювати основні відмінності між ними, визначати ефективність кожного виду доказу залежно від особливостей обставин справи, предмету доказування, наявності таких доказів у розпорядженні протилежної сторони тощо.

РОЗДІЛ 2

ЗМІСТ ДОКАЗУВАННЯ ПРИ РОЗГЛЯДІ СПРАВ У ПОРЯДКУ ЦИВІЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА УКРАЇНИ

2.1 Предмет доказування та факти, що не потребують доказування

Доказування є невід'ємною частиною будь-якого судового процесу, адже в рамках цієї процесуальної стадії відбувається встановлення судом дійсних обставин справи, які необхідні для вирішення справи по суті та винесення законного та справедливого рішення. В свою чергу, процес доказування у теорії процесуального права науковці також розділяють на певні етапи або стадії. О. Гетманцев, М. Гетманцев та І. Осіпова виділяють такі стадії доказування: визначення предмета доказування (твердження про факти); указівку про наявні докази у справі (зазначення доказів); збирання й подання доказів до суду; дослідження доказів; оцінювання доказів [23, с. 17].

Визначення предмета доказування є початковою та одночасно дуже важливою стадією процедури доказування, оскільки правильне окреслення предмета доказування необхідними юридичними фактами або обставинами дає можливість вірно сформулювати свої вимоги й заперечення, правильно побудувати свою тактику в доказовій діяльності, професійно оперувати доказами, переконливо та обґрунтовано формувати свої судження та висновки у справі.

Як зазначає Р.В. Тертишніков, «структурно доказування складається з таких елементів: суб'єкти, об'єкти та зміст діяльності» [59, с. 25]. При цьому об'єкт доказування у справі в цілому являє собою предмет доказування. Тоді як джерелами предмета доказування є відповідне положення норм права і підстави вимог і заперечень сторін, що конкретизують правові приписи [45, с. 37].

Взагалі поняття доказування Ю.Ю. Рябченко пропонує розглядати у вузькому та широкому аспектах. У вузькому сенсі доказування спрямоване на вирішення конкретного процесуального питання; у широкому сенсі – є

комплексом процесуальних дій, рішень, які вчиняються, приймаються для досягнення загальної мети доказування у справі – пізнання фактів предмета доказування, визначених судом та учасниками у справі. Зазначені аспекти доказування є тісно пов'язаними, оскільки вирішення кожного процесуального питання спрямоване на досягнення загальної мети доказування [53, с. 47].

У цивільному процесуальному законодавстві міститься визначення поняття предмета доказування, що, безперечно, дозволяє як сторонам спору, так і суду ефективно реалізовувати свої процесуальні права та обов'язки. Відповідно до ч. 2 ст. 77 ЦПК України «предметом доказування є обставини, що підтверджують заявлені вимоги чи заперечення або мають інше значення для розгляду справи і підлягають встановленню при ухваленні судового рішення» [2]. Законодавець наводить досить стисле та лаконічне визначення терміну «предмет доказування».

На відміну від цього, у своїй науковій статті Т. С. Супрун надає більш змістовне та широке інтерпретування предмета доказування. Зокрема, предмет доказування у цивільних справах – це система обставин об'єктивної реальності як матеріально-правового характеру, так і всіх інших обставин (процесуально-правових, доказових та ін.), які мають юридичне значення для винесення законного і обґрунтованого судового рішення по суті у конкретній цивільній справі [58, с. 195]. З наведеним тлумаченням поняття предмета доказування я цілком погоджуюсь, адже незважаючи на основну роль матеріально-правових обставин у змісті предмета доказування, не варто ігнорувати важливість й інших обставин, що мають допоміжне, другорядне значення.

Предмет доказування в окремих категоріях справ у цивільному процесі становить певні фактичні обставини, які підлягають доказуванню і мають значення для вирішення справи судом. В залежності від характеру обставин та фактів предмет доказування слід розрізняти таким чином: загальний предмет доказування – це факти та обставини, що підтверджують заявлені вимоги чи заперечення сторін або мають інше значення для вирішення справи; категоріальний (родовий) предмет доказування – це сукупність фактів та

обставин, включення яких до предмета доказування є обов'язковим у будь – якій справі відповідної категорії (роду); безпосередній (специфічний) предмет доказування – факти та обставини, включення яких до предмета доказування зумовлене специфікою конкретної справи [36, с. 275].

У рамках позовного цивільного провадження предмет доказування формулюється за загальним правилом у позовній заяві, а саме у підставі позову. Проте на практиці часто стається так, що сторона може не знати про всі обставини або факти, що мають значення для вирішення справи, або помилково зазначити ті обставини, що не мають юридичного змісту або значення для справи. Тому предмет доказування у процесі подання сторонами доказів може доповнюватися. Так, зміст і обсяг предмету доказування може змінюватися у разі подання зустрічного позову відповідачем, пред'явлення позову третьою особою із самостійними вимогами, звернення до суду уповноваженого на це учасника справи тощо.

Предмет доказування у справах окремого провадження формують обставини процесуального та матеріально-правового характеру, що підтверджують заявлені вимоги, і які мають значення для охорони прав, свобод і інтересів особи або створення умов здійснення нею особистих немайнових чи майнових прав або підтвердження наявності чи відсутності неоспорюваних прав і підлягають встановленню при ухваленні судового рішення [31, с. 138]. На відміну від позовного провадження, у якому предмет доказування є сукупністю обставин, що індивідуально формується у кожній конкретній справі, у справах окремого провадження предмет доказування має дворівневу структуру, і складається з чітко встановлених як матеріальним, так і процесуальним законом колом обставин. Наприклад, виходячи зі змісту статей 109 Сімейного кодексу України, ч. 3 ст. 293 ЦПК України, у справах про розірвання шлюбу обставинами, які формують загальний предмет доказування, є: наявність взаємної згоди подружжя на розірвання шлюбу; відсутність неповнолітніх дітей [2; 3].

Формуванню предмета доказування передують логічна і практична діяльність сторін спору або їх представників, пов'язана з пошуком та відбором необхідної інформації, яка прямо чи побічно має відношення до певних обставин або фактів, сприяє формуванню доказової бази та складання правових вимог. Так, зміст предмета доказування у справах, що розглядаються у порядку цивільного судочинства, мають складати такі факти (обставини): наявність (або відсутність) договірних відносин; порушення прав, свобод та інтересів особи; наявність в особи суб'єктивного права, з'ясування, чи підлягає воно захисту; завдання шкоди особі (особам); наявність спірних правовідносин; учинення неправомірних дій особою (фізичною, юридичною), державою; завдання шкоди та її розмір; зв'язок вимоги позивача (співпозивачів) з указаними ним (ними) обставинами (фактами).

Для більш ґрунтовного та практичного дослідження змісту та формування предмета доказування у цивільному судочинстві, варто розглянути ті обставини та факти, які складають предмет доказування в окремих категоріях справ у цивільному процесі. Так, у справах до засобів масової інформації про захист честі, гідності й ділової репутації предмет доказування становлять: факт поширення або підготовки до поширення інформації засобами масової інформації; факт, що підтверджує пряме чи опосередковане відношення поширеної або підготовленої до поширення інформації до особи позивача; факт, що підтверджує достовірний характер інформації; факт приниження честі, гідності й ділової репутації внаслідок поширення або майбутнього поширення засобами масової інформації недостовірної інформації; факт наявності в засобів масової інформації статусу юридичної особи [64, с. 8] тощо.

Якщо розглядати предмет доказування у справах про захист прав споживачів, то до нього відносять: факт придбання продукції у відповідача; факт використання або не використання товару; факт придбання й використання товару для особистих потреб; факт укладення або неукладення договору; факт належності відповідача до суб'єктів господарювання; факт виконання роботи (надання послуги) у межах статутної діяльності відповідача;

факт заподіяння шкоди внаслідок конструктивних, технологічних, рецептурних та інших недоліків товару, робіт (послуг); факт недостовірної або недостатньої інформації про товар; факт завдання шкоди з вини самого споживача; факт введення продукції в обіг; факт наявності дефекту в товарі [23, с. 20] тощо.

Що стосується обставин та фактів, які складають основу предмета доказування у трудових спорах, то до них слід віднести наступні: факт порушення умов трудового та колективного трудового договору; факт порушення законодавства про охорону праці; факт несвоєчасної виплати заробітної плати або виплати її в розмірах, нижчих від розміру мінімальної заробітної плати, установлені законом; факт вини роботодавця та інші [33, с. 96-97].

Процесу доказування у цивільному процесі притаманна певна дуалістичність, оскільки здійснення доказової діяльності визнається одночасно і правом особи, і обов'язком. Згідно з ч. 1 ст. 42 ЦПК України учасники мають право ознайомлюватися з матеріалами справи; подавати докази; брати участь у дослідженні доказів; подавати заяви та клопотання, надавати пояснення суду, наводити свої доводи, міркування щодо питань, які виникають під час судового розгляду, і заперечення проти заяв, клопотань, доводів і міркувань інших осіб тощо. Водночас у ч. 1 ст. 81 ЦПК України встановлено обов'язок кожної сторони довести ті обставини, на які вона посилається як на підставу своїх вимог або заперечень. Таким чином, встановлення обов'язку сторін подавати докази сприяє прискоренню розгляду судом справи по суті, уникненню приховання сторонами доказів, які можуть допомогти встановити дійсні обставини справи, а також забезпечує реалізацію принципу змагальності сторін та неприпустимості зловживання процесуальними правами.

Разом з тим, у цивільному процесуальному законодавстві передбачений перелік обставин, які не підлягають доказуванню при розгляді цивільних справ. Так, відповідно до ст. 82 ЦПК України підставами звільнення від доказування є: обставини, які визнаються учасниками справи за умови відсутності у суду обґрунтованого сумніву щодо достовірності цих обставин або добровільності їх

визнання; обставини, визнані судом загальновідомими; обставини, встановлені рішенням суду у господарській, цивільній або адміністративній справі, що набрало законної сили, при розгляді іншої справи, у якій беруть участь ті самі особи або особа, щодо якої встановлено ці обставини; вирок суду в кримінальному провадженні, ухвала про закриття кримінального провадження і звільнення особи від кримінальної відповідальності або постанова суду у справі про адміністративне правопорушення, які набрали законної сили, є обов'язковими для суду, що розглядає справу про правові наслідки дій чи бездіяльності особи, стосовно якої ухвалений вирок, ухвала або постанова суду, лише в питанні, чи мали місце ці дії (бездіяльність) та чи вчинені вони цією особою [2].

Обставини, які визнаються учасниками справи, у цивільно-правовій доктрині ще називають «безспірні факти». Їх головна особливість полягає у тому, що вони фактично існують, але не мають свого нормативного закріплення у законодавстві. Безспірні обставини, визнані учасниками справи добровільно та щодо яких не виникає обґрунтованих сумнівів у їх достовірності, дозволяють суттєво прискорити розгляд справи, уникнути невиправданого затягування часу шляхом зловживання процесуальними правами, а також зменшити формалізованість судового процесу та створити більше можливостей для об'єктивного розгляду справи по суті. Наприклад, до безспірних фактів можуть належати такі обставини, щодо яких у сторін немає спору – наявність договірних відносин, факт спільного проживання та ведення спільного домашнього господарства, факт здійснення спроби врегулювання спору мирним шляхом тощо.

Обставини, визнані судом загальновідомими, характеризуються об'єктивною обізнаністю в їх існуванні невизначеного (широкого) кола осіб та неможливістю їх заперечення. Так, А. Ю. Каламайко вважає, що до загальновідомих обставин необхідно включати як факти, що відомі широкому колу осіб, так і факти, відомості про які можуть бути отримані судом з надійних і загальнодоступних джерел у ході розгляду спору в суді [30, с. 107]. До

загальновідомих обставин, зазвичай, відносяться історичні, політичні, економічні та інші події, щодо достовірності яких не виникає жодних сумнівів (наприклад, вибух на Чорнобильській АЕС, «Революція гідності», проведення антитерористичної операції на території України тощо).

Обставини, встановлені рішенням суду у господарській, цивільній або адміністративній справі, що набрало законної сили, а також обставини, встановлені щодо особи, яка є учасником цивільної справи, вироком суду в кримінальному провадженні, ухвалою про закриття кримінального провадження і звільнення особи від кримінальної відповідальності або постановою суду у справі про адміністративне правопорушення, які набрали законної сили охоплюються поняттям преюдиційних фактів. Преюдиційність являє собою таку правову властивість законної сили судового рішення і визначається його суб'єктивними і об'єктивними межами, за якими сторони та учасники спору, які брали участь у справі, а також їх правонаступники не можуть знову оспорювати в іншому процесі встановлені судовим рішенням обставини.

Крім того, ст. 82 ЦПК України також містить вичерпний перелік виключень з підстав звільнення від доказування. Зокрема, у ч. 2 ст. 82 Цивільного процесуального кодексу України зазначені чітко визначені обставини, за яких особа набуває право на відмову від визнання обставин, що раніше розглядалися як безспірні. Так, сторона може відмовитися від визнання обставин, якщо доведе, що вона визнала ці обставини внаслідок: помилки, що має істотне значення; обману; насильства; погрози; тяжкої обставини; зловмисної домовленості її представника з другою стороною. У такому випадку суд постановляє ухвалу про прийняття відмови сторони від визнання обставин, які після такого рішення суду підлягають доведенню в загальному порядку [2].

Отже, підсумовуючи все вищесказане, можна дійти обґрунтованого висновку по те, що предмет доказування є основним елементом доказової діяльності учасників цивільного процесу, адже являє собою обставини, якими обґрунтовуються їх вимоги або заперечення та які підлягають встановленню

судом для правильного вирішення справи та винесення законного та обґрунтованого рішення. Предмет доказування доречно розглядати у більш широкому аспекті, оскільки окрім матеріально-правових обставин, які складають основу предмета доказування, не менш важливими є також процесуально-правові та інші обставини, що мають значення для вирішення справи по суті. Саме процесуально-правові обставини як предмет доказування під час здійснення доказової діяльності гарантують дотримання принципу законності, рівності сторін та дозволяють забезпечити належність та допустимість доказів.

Наявність обставин, що не підлягають доказуванню у цивільному судочинстві, сприяє прискоренню всебічного та повного розгляду справи, не витрачаючи час на доведення обставин, в існуванні яких не виникає обґрунтованих сумнівів або інформація щодо яких є достовірною. Так, «безспірні факти» є виявом відсутності протиріч у сторін спору щодо певної обставини, яка логічно стає підставою для звільнення від доказування. У той час як «преюдиційні факти», які стають гарантією законності судового рішення та верховенства права, дозволяють розглядати обставини, які вже були встановлені в іншому судовому провадженні, такими, що не підлягають доказуванню. Що стосується загальновідомих обставин, то головним критерієм їх визнання є відсутність у суду обґрунтованих та розумних сумнівів щодо їх існування.

2.2 Характеристика окремих засобів доказування

У судовому провадженні процедура доказування має чітке законодавче регулювання, що обумовлюється необхідністю забезпечення принципу законності, рівності сторін та дотримання прав і свобод людини та громадянина. Тому фактичні дані, що можуть підтверджувати або спростовувати обставини, на які посилаються сторони у справі, мають бути виражені у конкретній законодавчо встановленій процесуальній формі.

Відповідно до ч. 2 ст. 76 ЦПК України такі дані встановлюються наступними засобами доказування: письмовими, речовими та електронними доказами; висновками експертів; показаннями свідків [2]. Наведена стаття передбачає вичерпний перелік засобів доказування, у яких можуть міститися докази, що виключає можливість використання учасниками справи будь-яких інших засобів доказування, яке потягне за собою недодержання встановленої процесуальної форми подання доказів.

У цивільному процесуальному законодавстві не міститься визначення поняття «засоби доказування», однак його зміст досить широко розкривається науковцями. Як зазначає у своїй науковій статті О. Ю. Гусев, під засобами доказування пропонується розуміти передбачені законодавством засоби фіксації, об'єктивації та збереження інформації про факти та обставини, які мають значення для вирішення справи, що використовуються під час збирання, подання, дослідження та оцінки доказів [26, с. 19]. Дане визначення достатньо повно та ґрунтовно відображає сутність терміну «засоби доказування».

Характерні риси засобів доказування дозволяють чітко відмежовувати їх від доказів, допомагають найбільш повно розкрити їх зміст як з позиції законодавства, так і правової доктрини. Так, до ознак засобів доказування Олексій Гусев радить відносити такі: зовнішня процесуальна форма об'єктивації інформації про факти та обставини, які мають значення для вирішення справи; засіб (інструмент) фіксації та передачі закріпленої в цьому інформації; регламентуються нормами права (не лише процесуального, але й матеріального); повинні відповідати всім вимогам принципу допустимості; вичерпність видів (форм), передбачених у ЦПК України; змішаний характер природи (інформаційний і речовий); є невід'ємною складовою поняття судових доказів [27, с. 117].

Одним із основних та найбільш поширених засобів доказування, яке використовується у процесі доказування в порядку цивільного судочинства, вважаються письмові докази. Відповідно до ч. 1 ст. 95 ЦПК України письмовими доказами є документи, які містять дані про обставини, що мають

значення для правильного вирішення спору [2]. Законодавче визначення цього терміну є досить широким та об'єднує всі форми матеріального існування інформації у письмовому вигляді в єдине поняття «документ».

Відповідно до ч. 1 ст. 1 Закону України «Про інформацію» від 02.10.1992 р. документ - матеріальний носій, що містить інформацію, основними функціями якого є її збереження та передавання у часі та просторі [6]. З огляду на дане законодавче визначення документами вважаються будь-які матеріальні носії, що містять інформацію, основним призначенням яких є її збереження та передання протягом певного часу. Проте поняття документів у розумінні ч. 1 ст. 95 ЦПК України має лише письмову форму відтворення та обмежується формальними вимогами до структури, змісту та оформлення таких документів відповідно до державних стандартів.

Письмові докази як засіб доказування у цивільному судочинстві України мають багато різних видів документів, які відрізняються між собою за певними критеріями. Так, С.В. Васильєв класифікує письмові докази наступним чином: за суб'єктом, що видає письмові докази, прийнято розрізняти офіційні (документи, що видаються державними органами, державними і громадськими установами, підприємствами, організаціями) та неофіційні (документи, які виходять від громадян); за змістом письмові докази поділяються на розпорядчі (ті, в яких виражається акт волі, волевиявлення направлене на виникнення, зміну чи припинення правовідносин) та довідково-інформаційні (містять лише дані про наявність чи відсутність певних фактів); за формою письмові докази поділяються на документи простої письмової форми (ті, що не містять жодного посвідчення або не проходили реєстрацію) та кваліфікованої письмової форми (документи, посвідчені нотаріально або ті, що пройшли реєстрацію у встановленому законом порядку); за характером джерела формування письмові докази поділяються на оригінальні (перший екземпляр, підписаний особою, що його видала) та копії (повторення документа в цілому чи частково) [21, с. 160-161].

Зазвичай, письмові докази стають основним засобом доказування у справах, що виникають із договірних відносинах, справах, що розглядаються у порядку наказного провадження, окремого провадження тощо. У таких справах письмовими доказами виступають договори між сторонами, свідоцтва, виписки з банківських та інших фінансових установ, а також документи, видані державними органами та органами місцевого самоврядування (акти, висновки, дозволи та інші). Також письмовими доказами у справах окремого провадження можуть бути такі процесуальні форми документів: договір про сплату аліментів на дитину, договір про визначення умов проживання та виховання дитини, свідоцтво про народження дитини, свідоцтво про державну реєстрацію шлюбу, довідка з місця роботи про розмір заробітної плати тощо [44, с. 95].

Наступним засобом доказування, що передбачений цивільним процесуальним законодавством, є речові докази. Відповідно до ст. 97 ЦПК України речовими доказами є предмети матеріального світу, які своїм існуванням, своїми якостями, властивостями, місцезнаходженням, іншими ознаками дають змогу встановити обставини, що мають значення для справи [2]. Дане визначення досить стисло та чітко характеризує сутність поняття речових доказів, акцентуючи увагу на певних якостях предмету, що дозволяють отримати необхідну доказову інформацію. Проте варто розкрити як загальні ознаки речових доказів, так і їх особливості для правильного розуміння їх змісту у практичній доказовій діяльності.

Так, А.С. Штефан пропонує виділяти такі характерні риси та особливості речових доказів у цивільному процесі: основою речових доказів є предмети матеріального світу, які стають джерелом існування доказу в силу своїх властивостей, якостей, місцезнаходження, свого існування, а також відображення різного роду взаємозв'язків між явищами (причинно-наслідковими, просторовими, часовими тощо); речовими доказами можуть бути також об'єкти, які не мають стійкої форми або просторових меж (наприклад, рідкі, газоподібні, сипучі речовини), а також об'єкти, що не вважаються предметами (рослини, тварини, зовнішні ознаки людини тощо); спосіб

сприйняття інформації у речових доказах є чуттєво-наочний: доказові дані отримуються як шляхом огляду зовнішнього вигляду предмета, так і визначенням його властивостей і якостей при проведенні експертного дослідження; обов'язкова відповідність процесу отримання речових доказів порядку встановленому законодавством [65, с. 112-113].

Враховуючи правовий зміст та особливості речових доказів як засобу доказування у цивільному судочинстві, А.С. Зеленьок виокремлює наступну класифікацію речових доказів: зважаючи на наявність або відсутність різноманітних процесуальних режимів щодо тих предметів матеріального світу, які подаються в якості речових доказів, розрізняють монопроцесуальні та поліпроцесуальні речові докази; за способом формування доказової інформації речові докази поділяють на первісні та похідні; за особливістю характеру відтворення доказової інформації, яка міститься в речових доказах, можна виокремити речові докази зі статистичною доказовою інформацією та речові докази з динамічною доказовою інформацією [29, с. 113-114].

Монопроцесуальні речові докази – це такі речові докази, які в цивільному процесі використовуються виключно як засіб доказування для встановлення наявності чи відсутності обставин, що входять до предмету доказування. Під поліпроцесуальними розуміють такі речові докази, які, будучи процесуальним засобом доказування, можуть виконувати інші процесуальні функції в цивільній справі (мати статус об'єкта позову або об'єкта судової експертизи тощо).

Первісні речові докази – це такі речові докази, які утворюються внаслідок безпосереднього впливу юридичного факту на предмет матеріального світу, що призводить до видозміни його матеріальних властивостей. Похідні речові докази – це такі речові докази, які створюються під впливом первісних речових доказів для збереження доказової інформації, яка міститься у них. Усі первісні речові докази можуть мати свої власні похідні речові докази, оскільки існують різноманітні матеріальні та процесуальні процедури, які спрямовані на створення похідної доказової інформації з тих або інших причин.

Речові докази зі статичною доказовою інформацією – це такі речові докази, де доказова інформація, яка представлена в матеріальних властивостях предмета, має сталу, незмінювану форму. Така доказова інформація залишається незмінною з моменту її сформування на матеріальному об'єкті аж до моменту її сприйняття судом під час розгляду цивільної справи. Речові докази з динамічною доказовою інформацією – це такі речові докази, у яких доказова інформація, яка представлена в матеріальних властивостях предмета, має здатність видозмінюватися аж до її повного зникнення.

У практиці цивільного судочинства значення та роль речових доказів вважається досить обмеженою у порівнянні, наприклад, з кримінальним процесом. Така обмеженість обумовлена тим, що предмети та об'єкти матеріального світу у якості речових доказів використовуються у більшості випадків в сукупності з іншими засобами доказування для підтвердження обставин, що входять до предмету доказування у справі. Як приклад, факт заподіяння шкоди майну особи може підтверджуватись речовими доказами у вигляді такого пошкодженого майна, в той час як інші обставини, що входять до предмету доказування (наявність вини, причинно-наслідковий зв'язок) доводяться іншими встановленими засобами доказування.

Ще одним засобом доказування у цивільному судочинстві є показання свідків. Згідно зі ст. 90 ЦПК України показання свідка - це повідомлення про відомі йому обставини, які мають значення для справи. Не є доказом показання свідка, який не може назвати джерела своєї обізнаності щодо певної обставини. У цивільному процесі також допускаються показання з чужих слів, але з обов'язковим допитом осіб, від яких була отримана така інформація [2].

Для точного розуміння правового статусу свідка та його характерних рис слід звернутися до наукових праць вчених, що дослідили дане питання. Зокрема, Н. А. Новіков визначив ознаки свідка у цивільному судочинстві. Відтак, систему ознак свідка складають такі характеристики: свідком може бути тільки фізична особа; свідок повинен мати такий фізичний та психічний розвиток, який дає йому можливість правильно сприймати обставини та/або

висловлюватись про них; свідок повинен володіти інформацією, необхідною для вирішення справи; свідок не повинен мати заінтересованості у результатах вирішення справи; свідок сприймає обставини справи безпосередньо або опосередковано; сприйняття обставин свідка не пов'язано з її розглядом; залучення особи в якості свідка в цивільну справу на підставі ухвали суду [46, с. 42].

Показання свідків відносять до різновиду особистих видів доказів, оскільки джерелом надання інформації є пам'ять особи, в якій відображене суб'єктивне сприйняття нею об'єктивної істини. Предметом показань свідка можуть бути будь-які фактичні дані, необхідні для вирішення справи, зокрема: обставини предмета доказування, доказові факти, а також відомості процесуального характеру. Крім того, цивільне процесуальне законодавство надає перевагу усній формі надання показань свідками, що обумовлене безпосереднім чи опосередкованим способом отримання доказової інформації та особистою формою її вираження у судовому провадженні.

Питання достовірності та правдивості показань свідка забезпечується встановленням кримінальної відповідальності за відмову від надання показань або за завідомо неправдиві показання свідка. Така гарантія правдивості показань свідка дозволяє отримати або підтвердити фактичні дані, які мають значення для вирішення справи, презюмуючи їх достовірність. Разом з тим, на законодавчому рівні закріплено імунітет свідка від надання показань проти себе, членів своєї сім'ї та близьких родичів. Така гарантія передбачена ч. 1 ст. 63 Конституції України [1]. Водночас, у ст. 71 ЦПК України встановлено загальне правило обов'язку фізичної особи давати показання, за виключенням показань щодо себе, членів сім'ї та близьких родичів (чоловік, дружина, батько, мати, вітчим, мачуха, син, дочка, пасинок, падчерка, брат, сестра, дід, баба, внук, внучка, усиновлювач чи усиновлений, опікун чи піклувальник, особа, над якою встановлено опіку чи піклування, член сім'ї або близький родич цих осіб), які можуть тягнути юридичну відповідальність для нього або таких членів сім'ї чи близьких родичів [2].

Таким чином, особа в якості свідку може відмовитись свідчити взагалі (повний імунітет свідка) або відмовитись давати показання лише з приводу конкретних питань (частковий імунітет свідка). Проте у цивільному судочинстві свідок доволі рідко може користуватися імунітетом, оскільки предметом показань, зазвичай, стають обставини, в яких свідок або особисто не зацікавлений, або свідчення щодо яких не тягне юридичну відповідальність щодо нього або членів його сім'ї чи близьких родичів.

Крім того, неможливо не звернути увагу на виключення з переліку засобів доказування пояснень сторін, третіх осіб та їхніх представників у порівнянні з попередньою редакцією ЦПК України 2004 року. Ймовірно, таке виключення є наслідком обмеженості використання пояснень сторін, третіх осіб та їхніх представників як засобу доказування у цивільному судочинстві. Проте також слід відрізнити пояснення сторін, третіх осіб та їхніх представників, які надаються безпосередньо під час дослідження доказів судом та мають на меті уточнення та доповнення доказового матеріалу сторін. Більше того, С.О. Короед, досліджуючи усні пояснення учасників справи як форму доказів у цивільному судочинстві України, доходить висновку про те, що пояснення учасників справи мають доказове значення на рівні з іншими доказами, які суд має дослідити в сукупності [35, с. 151]. В свою чергу, пояснення сторін, третіх осіб та їхніх представників у якості свідків є окремим засобом доказування, яке віднесено законодавцем до різновиду показань свідків, адже міститься у ст. 92 пар. 2 (Показання свідків) гл. 5 ЦПК України. Так, відповідно до ч. 1 ст. 93 ЦПК України учасник справи має право поставити в першій заяві по суті справи, що ним подається до суду, не більше десяти запитань іншому учаснику справи про обставини, що мають значення для справи [2]. Як зазначає Л. О. Самілик, таке право є досить позитивною тенденцією, оскільки надає можливість проаналізувати докази протилежної сторони, здійснити зіставлення власної позиції з позицією протилежної сторони, нерідко після пізнання доказового масиву процесуального суперника друга сторона коректує власну позицію, готує додаткові обґрунтування й

аргументи [54, с. 47]. Дійсно, з такою позицією вченого складно не погодитись, оскільки такі пояснення сторін та третіх осіб утворюють повноту судового пізнання, яка, з одного боку, дозволяє залучити необхідні докази у справі, а з іншого – виключити зайві докази, а суд у процесі пізнання з усіх доказів, наданих учасниками справи, відбирає для подальшого дослідження та обґрунтування мотивів свого рішення лише ті, які мають зв'язок з обставинами, що доказуються.

Іншим засобом доказування, що активно використовується останнім часом у цивільному процесі, є електронні докази. Це достатньо нове поняття у доказовому праві у порівнянні з іншими засобами доказування. Відповідно до положення статті 100 ЦПК України електронними доказами є інформація в електронній (цифровій) формі, що містить дані про обставини, що мають значення для справи, зокрема, електронні документи (в тому числі текстові документи, графічні зображення, плани, фотографії, відео- та звукозаписи тощо), веб-сайти (сторінки), текстові, мультимедійні та голосові повідомлення, метадані, бази даних та інші дані в електронній формі [2]. У даній статті міститься визначення поняття електронних доказів та найбільш поширені їх форми вираження. Проте для більш детального аналізу даного засобу доказування варто навести класифікацію електронних доказів, що розроблена правовою доктриною. За способом введення інформації в електронно-обчислювальну машину фактичні дані в електронній (цифровій) формі можна поділяти на: текстові, зображувальні, звукові, об'ємно-просторові, нюхові, комбіновані.

Загалом, текстовими можна вважати будь-які відомості про факти та обставини справи, що вводиться в електронно-обчислювальні машини у вигляді знаків чи символів (здебільшого, текст). До зображувальних належать дані, відмінні від текстових, які вводяться шляхом, наприклад, створення чи сканування малюнків, графічних зображень, карт, діаграм, схем, креслень тощо. Звуковими є докази, що вводяться шляхом запису усного мовлення чи звукошумових ефектів, аудіомелодій, музичних композицій і такого іншого.

Об'ємно-просторові фактичні дані формуються, зокрема, шляхом створення дво- або тривимірних електронних моделей матеріальних об'єктів або шляхом надання електронно-обчислювальним машинам програмних вказівок за допомогою рухів. Нюхові докази збираються за допомогою спеціальних електронно-цифрових пристроїв, які аналізують хімічні сполуки, наявні у повітрі. Комбіновані ж електронні докази формуються шляхом поєднання кількох способів введення даних [27, с. 119].

Разом з тим, слід чітко відрізнити електронний документ від письмового документу та будь-якого іншого доказу за наявністю специфічних ознак. Так, електронний документ містить інформацію, що має бути записана на карту флеш-пам'яті, перфокарту, перфоленку, магнютний або інший подібний носій, який можливо ідентифікувати. Тому специфічна форма виразу електронного документа повинна передбачати у свою чергу особливу форму дослідження та оцінки такого доказу судом з обов'язковим використанням технічних засобів. Згідно з ч. 7 ст. 85 ЦПК України суд наділяється процесуальними повноваженнями безпосереднього дослідження відомостей з глобальної мережі Інтернет на предмет наявності тих чи інших фактичних даних, які входять до предмету доказування у справі [2].

Електронні докази подаються в оригіналі або в електронній копії, засвідченій електронним підписом, прирівняним до власноручного підпису відповідно до Закону України «Про електронні довірчі послуги» [5]. Подати такі докази можна з використанням Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи, головним реквізитом якої є саме електронний підпис. Проте наразі порядок оформлення, подання та дослідження електронних доказів законодавчо не врегульований, тому на практиці часто виникають неоднозначні випадки. Так, відповідно до ст. 8 Закону України «Про електронні документи та електронний документообіг» юридична сила електронного документа не може бути заперечена виключно через те, що він має електронну форму [4]. В той же час суди досить часто відхиляли електронні докази з підстави неналежного їх оформлення. Наприклад, 14.02.2019 р. Велика

Палата Верховного Суду, переглядаючи справу № 9901/43/19 ухвалила, що саме електронний цифровий підпис є головним реквізитом такої форми подання електронного доказу. Відсутність такого реквізиту в електронному документі виключає підстави вважати його оригінальним, а отже, належним доказом у справі [11].

Як показує судова практика останніх років, в цивільному процесі найчастіше використовуються такі форми електронних доказів, як фотографії, відео- та аудіозаписи. Щодо предметної сфери застосування, то електронні докази поширені фактично в більшості категорій справ – від справ про відшкодування шкоди, завданої каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я до справ про захист інтелектуальної власності.

Серед електронних доказів, що набувають поширеності у судовій практиці останнім часом, доречним буде виокремити скріншот. Як зазначає К. Дрогозюк у своїй науковій праці, скріншот - це знімок з екрану комп'ютера, телефону або іншого пристрою, який відображає відповідну веб-сторінку в момент фіксації цього зображення [28, с. 82]. Практика судів показує, що не всі скріншоти розглядаються суддями як належний доказ у справі. Зокрема, Волинський апеляційний суд у судовій справі № 157/1158/18 погодився з місцевим судом, який дійшовши до висновку, не звернув уваги на те, що банком, в порушення частини першої ст. 81 ЦПК України на підтвердження укладення договору про надання послуг між відповідачем та готелем, будь-яких доказів надано не було, а надане позивачем зображення скріншоту з інтернет-сайту «Букінгком» не є підтвердженням існування між особою та готелем договірних відносин, що у розглядуваному випадку виключає дію пункту 1.1.3.1.6. Умов та правил надання банківських послуг в Приватбанку та свідчить про неправомірність дій банку щодо списання грошових коштів з картрахунку відповідача. З наданого позивачем листа від 16.03.2018р. вбачається, що банк для повернення оскаржуваних переказів звертався до міжнародної платіжної системи і за результатами оскарження остання відмовила у поверненні грошових коштів, які були сплачені по згаданим

транзакціям. Фінансові претензії щодо повернення грошових коштів було програно, а тому у банку відсутні правові підстави для повернення списаних грошових коштів на користь готелю, оскільки таке списання було правомірне [20].

Разом з тим, позиція Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду з приводу належності та допустимості такого виду електронних доказів як скріншот є неоднозначною. Так, у постанові від 04.12.2019 р. у справі № 756/11258/17 Верховний Суд при оцінці доводів щодо домовленості сторін про встановлення розміру процентів за договором позики вказав, що переписка у мобільному додатку Viber не є належним та допустимим доказом у цій справі відповідно до ст. 76–81 ЦПК [14]. Проте у справі № 753/10840/19 про видачу обмежувального припису з метою заборони ведення листування і телефонних переговорів Касаційний цивільний суд Верховного Суду погодився із рішенням суду першої інстанції та постановою апеляційного суду, визнаючи скріншоти повідомлень з телефону та планшету, роздруківки з Viber належними та допустимими доказами, що обґрунтовують зміст конкретних фраз, лексики та характеру використання мовних засобів, які відповідач використовував у переписці з колишньою дружиною і малолітнім сином, та дозволяють кваліфікувати його дії як домашнє насильство у формі психологічного насильства [16].

З огляду на вказану судову практику щодо належності і допустимості таких електронних доказів, як графічне зображення електронного листування, переписки або веб сайту (скріншот), варто зазначити, що такі докази визнаються судом належними і допустимими лише у тому разі, якщо вони оформлені відповідно до вимог закону та визнаються належним засобом доказування. Тому варто зазначити, що скріншот як доказ у цивільному процесі доречно використовувати з метою фіксування: факту розміщення в Інтернеті інформації, яка не відповідає дійсності і порушує виключні права; підтвердження факту розміщеної в Інтернеті інформації, яка порушує авторські

та інші суміжні права; підтвердження факту неналежного виконання або невиконання договірних зобов'язань другою стороною у справі тощо.

Таким чином, електронні докази як засіб доказування має ряд специфічних рис, які відрізняють його від інших передбачених законом засобів доказування. Однією із таких рис є вразливість електронного доказу, тобто здатність змінювати його зміст без очевидних ознак втручання. Як зазначає Ю. С. Павлова: «Можливість учасника справи впливати на зміст і форму джерел фактичних даних, що містяться в електронному доказі, ставить у нерівне становище сторони провадження та зменшує процесуальні можливості позивача захистити свої порушені права» [47, с. 63]. Також електронні докази можуть набувати письмової або речової форми, проте основним критерієм їх розрізнення від відповідно письмових та речових доказів буде джерело їх походження.

Останнім засобом доказування, що передбачений у переліку ч. 2 ст. 76 ЦПК України, є висновок експерта. Відповідно до ст. 102 Цивільного процесуального кодексу України висновок експерта - це докладний опис проведених експертом досліджень, зроблені у результаті них висновки та обґрунтовані відповіді на питання, поставлені експертові, складений у порядку, визначеному законодавством [2]. Висновок викладається у письмовій формі та приєднується до матеріалів справи. Предметом висновку експерта може бути дослідження обставин, які входять до предмета доказування та встановлення яких потребує наявних у експерта спеціальних знань. Зазвичай, за висновком експерта звертається сторони з метою встановлення або підтвердження певних обставин справи. Але й не виключається проведення судової експертизи – у такому випадку експерт попереджається про відповідальність за завідомо неправдивий висновок, а також за відмову від виконання покладених на нього обов'язків. Серед іншого, експерт може викликатися судом для надання усних пояснень з приводу свого висновку. Так, відповідно до ч. 1 ст. 12 Закону України «Про судову експертизу» судовий експерт незалежно від виду судочинства та підстави проведення експертизи зобов'язаний провести повне

дослідження і дати обґрунтований і об'єктивний письмовий висновок, а також на вимогу особи або органу, які залучили експерта, судді, суду дати роз'яснення щодо даного ним висновку [7].

Висновок експерта вважається особливим засобом доказування з огляду на те, що він надається особою, яка має спеціальні знання у відповідній галузі (науки, техніки, мистецтва тощо) та може забезпечуватись відповідальністю експерта у разі порушення норм процесуального законодавства. Проте суд може не погоджуватись з висновком експерта та не брати його до уваги при вирішенні справи по суті.

Як зазначив Пленум Верховного Суду у п. 11 Постанови № 8 від 30.05.1997 р. «Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах», сумніви у правильності висновку експерта можуть бути пов'язані з його недостатньою обґрунтованістю чи з тим, що він суперечить іншим матеріалам справи, а також за наявності істотного порушення процесуальних норм, які регламентують порядок призначення і проведення експертизи [10].

Наявність такого роду зауважень є підставою для проведення повторної експертизи, яка може бути призначена у разі, якщо висновок експерта буде визнано необґрунтованим або таким, що суперечить іншим матеріалам справи або викликає сумніви в його правильності, а проведення такої експертизи доручається іншому експертові (експертам) [66, с. 24].

Отже, висновок експерта є специфічним засобом доказування, який застосовується сторонами або судом для встановлення обставин справи за допомогою використання спеціальних знань експерта. Предметом висновку експерта можуть бути питання дослідження обставин, що входять до предмета доказування. Також законодавством передбачена письмова форма викладення висновку експерта, проте не виключається можливість залучення експерта під час розгляду справи для надання ним пояснень або уточнень з приводу його висновку.

З огляду на вищенаведену характеристику передбачених законодавством засобів доказування, можна дійти висновку, що такі процесуальні форми

існування доказів мають як спільні, так і відмінні риси, що великою мірою залежить від джерела походження інформації, зовнішньої форми її вираження, особливостей отримання та подання, а також оцінки і дослідження судом для встановлення дійсних обставин справи. Безперечно, можна стверджувати про необхідність законодавчого закріплення кожного окремого засобу доказування та більш детальної регламентації їх сутності, видів та особливостей використання сторонами для ефективного здійснення доказової діяльності для встановлення об'єктивно існуючих обставин справи та винесення судом законного та обґрунтованого судового рішення.

Письмові докази як засіб доказування характеризуються закріпленням доказової інформації у єдино встановленому вигляді документа, що може мати різну правову природу та структуру. Письмові докази можуть подаватися як в оригіналі, так і в належно засвідчених копіях. Також електронні копії письмових доказів, засвідчених електронним підписом, будуть вважатися письмовими доказами, виходячи саме із джерела походження оригіналу доказу, а не із електронної форми закріплення копії.

У речових доказах головною відмінністю від інших засобів доказування є чуттєво-наочний спосіб сприймання інформації, що стосується предмету доказування або інших обставин справи, які мають значення для її вирішення. Тобто предмети матеріального світу, а також особливі об'єкти, які не мають просторових меж або стійкої форми, в силу своїх властивостей, якостей, місцезнаходження або існування дають змогу встановити обставини, що мають значення для вирішення справи, шляхом їх безпосереднього зовнішнього огляду або проведення спеціального експертного дослідження у разі неможливості отримання доказової інформації без використання спеціальних знань.

Електронні докази як засіб доказування являє собою інформацію в електронній формі, що міститься на технічних пристроях, серверах та інших місцях збереження електронної інформації, у вигляді електронних документів, веб-сайтів, веб-сторінок, текстових, мультимедійних та голосових повідомлень,

метаданих, баз даних та інших даних в електронній формі. Електронні докази подаються в оригіналі або в електронній чи письмовій копії, засвідченій відповідно до вимог закону. Так, основним критерієм відмежування електронного доказу від письмового є спосіб вираження доказової інформації за допомогою використання технічних засобів та пристроїв, на яких містяться оригінали таких доказів.

Показання свідків є різновидом особистих доказів, джерелом походження яких є пам'ять особи, яка відтворює через своє суб'єктивне сприйняття обставини об'єктивної дійсності, які входять до предмету доказування, або інші обставини, необхідні для правильного вирішення справи. Зазвичай, показання свідків мають усну форму вираження безпосередньо під час судового провадження та досліджується судом з урахуванням інших доказів у справі та відповідно до його внутрішнього переконання. Зміст показань свідка більшою мірою залежить від обсягу інформації, якою вона володіє, її ставленням до сторін справи, а також від власних професійних знань, вмінь та навичок, що мають відношення до предмету доказування.

Висновок експерта є особливим засобом доказування, що полягає у докладному описі проведених експертом досліджень та зроблених висновків з приводу питань, що були поставлені перед експертом, щодо підтвердження або спростування певних обставин, що належать до предмету доказування. Підставою для проведення експертизи є необхідність використання спеціальних знань та навичок експерта для встановлення обставин справи, якщо встановити їх в інший спосіб неможливо. Як правило, об'єктом дослідження стають матеріали справи, надані сторонами спору або судом, а також предмети матеріального світу, що мають статус речових доказів у справі. Висновок експерта викладається та надається у письмовій формі, проте також передбачена можливість виклику експерта за ініціативою сторін або суду для надання усних пояснень та уточнень з приводу проведеного дослідження.

Отже, цивільне процесуальне законодавство містить перелік засобів доказування, що являються собою зовнішню процесуальну форму

відображення інформації про докази та обставини, що мають значення для вирішення справи. Особливість використання того чи іншого засобу доказування залежить від категорій справ та предмета доказування. Здебільшого, у цивільному судочинстві сторони у своїх заявах по суті справи надають суду письмові докази, що містяться у відповідних документах. Також досить поширеними засобами доказування під час розгляду цивільних справ є висновки експертів та електронні докази, що є відносно новим засобом у цивільному провадженні. Показання свідків у порівнянні з іншими засобами використовується рідше, зокрема у справах, що виникають з сімейних та спадкових відносин.

У результаті проведеного аналізу можна дійти висновку, що перелік засобів доказування, передбачений ч. 2 ст.76 ЦПК України, є вичерпним. Тому докази у цивільному судочинстві можуть подаватися лише у чітко визначених формах. На нашу думку, засоби доказування не повинні обмежуватися вищезгаданим переліком, оскільки це може бути перешкодою для сторін у разі подання доказів у формі, що не передбачена процесуальним законом. Таким чином, вважаємо за доцільне передбачити невичерпність переліку засобів доказування у порядку цивільного судочинства.

2.3 Реалізація процедури доказування у цивільному процесі

У цивільному судочинстві України процес доказування відбувається у певній послідовності процесуальних дій учасників судового провадження, яка характеризується чітко встановленою процедурою, що регламентується цивільним процесуальним законодавством. У теорії цивільного процесуального права такий процес розділяють на стадії (етапи), які у своєму взаємному зв'язку утворюють цілісну доказову процедуру.

Так, А.С. Штефан виділяє такі стадії процедури доказування у цивільному процесі:

- 1) залучення доказів у справу;

- 2) дослідження доказів;
- 3) оцінка доказів [67, с. 342].

При цьому, кожна стадія може включати окремі етапи або процесуальні аспекти, які не мають ознак самостійності у процесі доказування, проте можуть мати місце при доказуванні в окремих справах з урахуванням їх процесуальних особливостей.

Стадія залучення доказів у цивільну справу передбачає активну процесуальну діяльність, в першу чергу, сторін спору для формування доказової бази у справі шляхом безпосереднього подання сторонами наявних у них доказів до суду у заявах по суті спору. Крім того, суд може сприяти сторонам у реалізації їх процесуальних прав щодо отримання та надання доказів у випадках, коли конкретно визначені обставини не дозволяють учасниками дістати такі докази самостійно. Відповідно до чинного цивільного процесуального законодавства стадія залучення доказів містить такі складові: подання доказів учасниками справи, витребування доказів судом, забезпечення доказів судом, призначення експертизи судом, надання судового доручення на збирання доказів іншому суду.

Подання доказів учасниками справи регулюється ст. 83 ЦПК України. Сторони та інші учасники подають докази безпосередньо до суду разом із заявами по суті справи: позивач та особа, якій законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, надають докази разом із поданням позовної заяви; відповідач та третя особа, яка не заявляє самостійних вимог щодо предмета спору, подають суду докази разом з поданням відзиву або письмових пояснень третьої особи. До того ж варто відмітити, що подання доказів разом із заявами по суті справи є обов'язком учасників процесу, виходячи зі змісту ч. 2 і ч. 3 ст. 83 ЦПК України, в той час як подання заяв по суті є правом учасників справи, згідно з ч. 4 ст. 174 ЦПК України. У такому співвідношенні ключовим є закріплення обов'язку доказування, що покладається на сторони судового процесу, за яким кожна сторона повинна довести ті обставини, на які вона

посилається як на підставу своїх вимог або заперечень (ч. 1 ст. 81 ЦПК України).

Разом з тим, етап подання доказів учасниками справи обмежується встановленими законом або судом строками, що допомагає запобігти зловживання учасниками справи своїми процесуальними правами та сприяти ефективному та швидкому розгляду справи по суті. Так, ч. 4 ст. 83 ЦПК України передбачає обов'язок учасника справи повідомити суд про неможливість подання відповідних доказів, зазначаючи об'єктивні причини такої неможливості подання у встановлений строк, а також докази здійснення особою всіх необхідних від дій, спрямованих на отримання відповідних доказів. У разі визнання поважними причини неподання учасником доказів у встановлений законом строк, суд може встановити додатковий строк для подання вказаних доказів (ч. 5 ст. 83 ЦПК України). Докази, не подані у встановлений законом або судом строк, до розгляду судом не приймаються, крім випадку, коли особа, яка їх подає, обґрунтувала неможливість їх подання у вказаний строк з причин, що не залежали від неї (ч. 8 ст. 83 ЦПК України). Дані положення передбачають чітке дотримання сторонами процесуальних строків щодо подання доказів з метою відповідності їх критерію допустимості під час дослідження та оцінки кожного окремого доказу судом. Суд має досить широкі повноваження з приводу встановлення строків для подання доказів, їх продовження або поновлення у разі необхідності, що безперечно дозволяє сприяти учасникам справи повноцінно та безперешкодно здійснювати доказову діяльність.

Відповідно до п. 9 ст. 83 ЦПК України особа, яка подає докази до суду, повинна надіслати копії таких доказів іншим учасниками справи. У разі відсутності підтвердження такого надсилання суд не братиме до уваги відповідні докази, крім випадків, коли такі докази є у відповідного учасника справи або обсяг доказів є надмірним, або вони подані до суду в електронній формі, або є публічно доступними. Необхідність надсилання копій поданих доказів іншим учасникам справи забезпечує принцип рівності сторін та

змагальності у цивільному процесі. Проте існують деякі сумні з приводу доцільності застосування таких підстав звільнення від необхідності попереднього надсилання доказів іншим учасникам, як наявність таких доказів у відповідного учасника та надмірність обсягу доказів. З приводу наявності доказів у відповідного учасника не виникає питань у тому випадку, коли такі докази вже були подані іншим учасником справи, що виключає необхідність повторного надсилання таких доказів цьому учаснику; в іншому випадку особа має підстави вважати, що докази, які нею подаються, вже є в наявності іншого учасника справи, проте насправді вони можуть бути відсутніми у відповідної особи. З цього випливає те, що наявність відповідного доказу у іншого учасника має бути підставою звільнення від повторного надсилання такого доказу лише у разі подання цього доказу іншим учасником, з виключенням випадків, коли наявність цього доказу у іншої особи лише припускається. Також надмірність обсягу доказів може утворювати невизначеність у правозастосовній практиці через використання оціночного поняття, яке не має жодних критеріїв для його визначення і передбачає вирішення питання про те, який обсяг доказів слід вважати надмірним, на розсуд заінтересованої особи. Через таку абстрактність формулювання у судовій практиці можуть виникати випадки зловживання зазначеною підставою звільнення від обов'язку надсилання копій доказів іншим учасникам.

Витребування доказів судом є однією із складових залучення доказів у справу, що полягає у сприянні судом отримання тих доказів, які мають значення для встановлення обставин, що відносяться до предмету доказування, та не можуть бути одержані учасником справи самостійно з об'єктивних причин. Ця процедура здійснюється на підставі клопотання про витребування доказів судом, у якому зазначається витребуваний доказ; обставини, які він може підтвердити або аргументи, які він може спростувати; підстави, які вказують на наявність цього доказу у відповідної особи; вжиті особою заходи для отримання цього доказу самостійно, докази вжиття таких заходів та (або) причини неможливості самостійного отримання такого доказу (ч. 2 ст. 84 ЦПК

України). Умова зазначення особою, яка заявляє клопотання, про вжиті заходи для отримання доказу самостійно, причини неможливості такого отримання та підтвердження вжиття нею заходів є достатньо новою у порівнянні з попередніми редакціями ЦПК України та має на меті зменшення навантаження на суди у випадках, коли заінтересована особа здатна одержати відповідний доказ без застосування процедури витребування його судом. Проте досить часто необхідний доказ містить інформацію, яка захищається законодавством про захист персональних даних, і не може бути отриманий заінтересованою особою без сприяння суду.

У разі задоволення клопотання суд своєю ухвалою витребує докази, що створює обов'язок у відповідних осіб видати їх на вимогу суду. Також ч. 2 ст. 84 ЦПК України передбачена можливість уповноваження судом заінтересованої особи на одержання відповідних доказів, що сприяє більш ефективному отриманню доказів стороною. У разі відсутності у осіб можливості подати витребувані докази взагалі або подати їх у встановлені строки, вони зобов'язані повідомити про це суд із зазначенням причин протягом п'яти днів з дня вручення ухвали. Якщо особи не повідомляють суд про неможливість подати докази, витребувані судом, а також не подають такі докази з причин, що визнані судом неповажними, до таких осіб застосовуються заходи процесуального примусу. До того ж притягнення осіб до відповідальності не звільняє їх від обов'язку подати витребувані докази судом. Відповідно до ч. 10 ст. 84 ЦПК України у разі неподання учасником справи з неповажних причин або без повідомлення причин доказів, витребуваних судом, суд залежно від того, яка особа ухиляється від їх подання, а також яке значення мають ці докази, може визнати обставину, для з'ясування якої витребувався доказ, або відмовити у його визнанні, або може здійснити розгляд справи за наявними в ній доказами, або, у разі неподання таких доказів позивачем, - також залишити позовну заяву без розгляду. Таким чином, зазначені положення гарантують забезпечення отримання заінтересованою особою необхідного доказу, а у разі неподання витребуваних доказів особою з неповажних причин –

визнання обставин, для з'ясування якої витребувався доказ, або відмови у її визнанні, залежно від того, яке значення мають докази.

Іншим самостійним різновидом залучення доказів у справу є забезпечення доказів. Суть забезпечення доказів полягає у оперативному вжитті судом заходів, спрямованих на отримання відомостей, що містяться в доказах, та фіксацію цих відомостей, збереження доказів для їх подальшого використання у справі. Згідно ч. 1 ст. 116 ЦПК України за заявою учасника суд має забезпечити докази, якщо є підстави припускати, що засіб доказування може бути втрачений або збирання чи подання відповідних доказів згодом стане утрудненим або неможливим.

Так, на думку Є. Лезіна забезпечення доказів може розглядатися з двох сторін: з боку заінтересованої особи – «це діяльністю цієї особи, яка спрямована на отримання допомоги від суду в отриманні та збереженні доказів, які вона пізніше збирається використати в цивільному процесі як підставу своїх вимог і заперечень»; а з боку особи, якій законом надано право забезпечувати докази, така діяльність є «сприянням заінтересованим особам за їхнім зверненням у збиранні доказів та їх оперативному збереженні шляхом отримання доступу до об'єкта й фіксації відомостей про факти й обставини, які він містить, що відбувається відповідно до встановленого законом способу та порядку, коли подання заінтересованою особою необхідних доказів є або може стати неможливим чи ускладненим для їх подальшого використання в судовому провадженні» [40, с. 96]. Суд може забезпечити докази у такі способи: допит свідків, призначення експертизи, витребування та (або) огляд доказів, у тому числі за їх місцезнаходженням, заборона вчиняти певні дії щодо доказів та зобов'язання вчинити певні дії щодо доказів.

Потреба у забезпеченні доказів, що містяться у показаннях свідків, обґрунтовується тим, що об'єктивні обставини у майбутньому можуть ускладнити допит свідка (від'їзд у тривале відрядження, проживання в іншій країні) або можливість його допиту може бути повністю втрачена (дуже тяжкий

стан здоров'я, похилий вік). Своєчасний допит такого свідка гарантує надання суду інформації, що відома свідку, збереження цієї інформації та її використання при встановленні обставин справи.

З метою забезпечення доказів експертиза встановлюється судом у випадках, коли об'єкт дослідження втрачає свої певні якості, властивості (руйнується або змінюється), що може призвести до неможливості проведення експертизи у майбутньому або отримання недостовірних даних за результатами такої експертизи. У такому випадку забезпечення доказів шляхом проведення експертизи полягає в оперативному вилученні експертом доказової інформації та її фіксації, завдяки чому експерт зможе у подальшому здійснити аналіз отриманих відомостей та на їх основі зробити відповідні висновки, що стануть предметом висновку експерта.

Крім того, витребування доказів може здійснюватися як захід їх забезпечення. У цьому випадку заінтересованою особою подається заява про забезпечення доказів, у якій поряд із іншими умовами зазначається спосіб, у який заявник просить суд забезпечити докази за ч. 1 ст. 118 ЦПК України. У більшості випадках суди позитивно вирішують питання про витребування доказів як захід їх забезпечення, посилаючись на неможливість їх самостійного одержання особою, яка подає клопотання, без урахування того, чи існує ризик втрати доказів.

Огляд доказів, у тому числі за їх місцезнаходження, як спосіб забезпечення доказів призначений для фіксації інформації, доступ до якої може бути втрачений у майбутньому через потенційну фізичну віддаленість доказу (вивіз об'єкта за межі території України), зміну інформації як за волевиявленням особи, так і незалежно від її волі (виправлення інформації на веб-сторінці, стрімке руйнування чи псування об'єкта, внаслідок чого змінюються його властивості), повну втрату інформації (знищення об'єкта). Згідно з ч. 4 ст. 85 ЦПК України про огляд доказів за їх місцезнаходженням складається протокол, що підписується всіма особами, які беруть участь в огляді. До протоколу додаються разом з описом усі складені або звірені під час

огляду на місці плани, креслення, копії документів, а також зроблені під час огляду фотознімки, електронні копії доказів, відеозаписи тощо. Таким чином, протокол та додатки до нього після здійснення огляду доказів відтворюють необхідну інформацію, що дозволяє у подальшому використовувати її для встановлення обставин справи.

Заборона вчиняти певні дії щодо доказів та зобов'язання вчинити певні дії щодо доказів є способом забезпечення доказів, який полягає у гарантуванні збереження доказів, які знаходяться в особи, шляхом зобов'язання або заборонаю вчинення конкретних дій. Як приклад, заборона знищення документації підприємства, строк зберігання якої закінчився і яка підлягає знищенню відповідно до внутрішніх правил цього підприємства, дозволяє зберегти необхідні доказові дані, що мають значення для встановлення обставин справи.

Останнім елементом стадії залучення доказів у справу, що передбачений ст. 87 ЦПК України, є судове доручення щодо збирання доказів. Надання такого судового доручення здійснюється судом, який розглядає справу або заяву про забезпечення доказів, у разі виникнення потреби збирати докази поза межами його територіальної юрисдикції відповідному суду вчинити певні процесуальні дії. Зокрема, в ухвалі про судове доручення коротко викладається суть справи, що розглядається, зазначаються особи, які беруть у ній участь, обставини, що підлягають з'ясуванню, докази, які повинен зібрати суд, що виконує доручення, зокрема перелік питань, поставлених учасниками справи та судом свідку. З судової практики випливає, що найбільш поширеними процесуальними діями, які суд доручає провести іншому суду, є допит свідка, огляд доказів за їх місцем знаходження та одержання відповідних матеріалів для проведення судової експертизи.

Після завершення залучення доказів учасниками справи суд здійснює дослідження зібраних доказів. Головним призначенням стадії дослідження є з'ясування необхідної інформації, яку містять використані сторонами засоби доказування, в контексті заявлених ними вимог та заперечень, а також інших

обставин, що мають значення для вирішення справи. Як зазначає Д.В. Шкребець, «етап дослідження доказів у процесі доказування в цивільному судочинстві спрямовано на безпосереднє вилучення доказової інформації із джерел доказування суб'єктами доказування» [63, с. 182]. При цьому вчений виділяє сторони та інших учасників справи як невід'ємних суб'єктів процедури доказування на стадії дослідження доказів.

Цивільне процесуальне законодавство не містить детального розкриття змісту стадії дослідження, лише зазначаючи у ч. 1 ст. 89 ЦПК України, що суд здійснює всебічне, повне, об'єктивне та безпосереднє дослідження наявних у справі доказів та відповідно оцінює їх за своїм внутрішнім переконанням. Не безпідставним є твердження про те, що дослідження передуює оцінці доказів, а не поєднується з нею. По-перше, процес дослідження доказів передбачає залучення учасників справи, зокрема, шляхом задавання питань свідку, експерту; ознайомленням зі змістом письмових, речових, електронних доказів, а також надання пояснень щодо них тощо. В той час як оцінка доказів передбачає вироблення висновків щодо досліджених доказів та встановлення обставин справи виключно судом. По-друге, весь процес доказування має логічну послідовність: спочатку докази мають бути залучені у справу, потім безпосередньо досліджені у судовому засіданні судом за участю учасників справи, після чого суд оцінює їх на відповідність встановлених процесуальним законом критеріям, а саме належності, допустимості, достовірності і достатності. Тому дослідження доказів і оцінка доказів є окремими стадіями, які мають різну мету та призначення.

Стадія дослідження доказів регламентується ст. 229 ЦПК України, згідно частини 1 якої: «Суд під час розгляду справи повинен безпосередньо дослідити докази у справі: ознайомитися з письмовими та електронними доказами, висновками експертів, поясненнями учасників справи, викладеними в заявах по суті справи, показаннями свідків, оглянути речові докази». У даному положенні закріплений принцип безпосередності дослідження доказів, відповідно до якого суд має самостійно з'ясувати зміст кожного наявного доказу у справі шляхом

особистого ознайомлення з ним. При цьому суд не може покладатися на думку учасників справи щодо інформації, яка міститься у засобах доказування, навіть якщо така інформація зазначена у заявах по суті справи і поясненнях учасників справи.

Оцінка доказів є завершальною стадією процесу доказування у цивільному судочинстві, яка спрямована на вироблення судом остаточних висновків з приводу того, які докази будуть покладені в основу судового рішення у справі. На цій стадії суд перевіряє кожен наявний доказ на предмет належності, допустимості і достовірності, а також визначає співвідношення всіх доказів у їх взаємозв'язку між собою та їх достатність для вирішення справи. Це впливає зі змісту статті 89 ЦПК України. Метою стадії оцінки доказів судом є встановлення наявності чи відсутності обставин, якими обґрунтовуються вимоги і заперечення учасників справи, а також інших обставин, що мають значення для вирішення справи.

У процесі оцінки доказів суд керується внутрішнім переконанням, яке формується з урахуванням всебічного, повного, об'єктивного та безпосереднього дослідження доказів. Звичайно, за дотриманням всіх критеріїв оцінки доказів судом, дійсні обставини справи мають бути встановлені, та відповідно задоволені вимоги чи заперечення сторін справи. Проте у деяких справах, які вирізняються об'єктивною складністю та надмірним об'ємом доказового масиву, встановити обставини справи вдається вкрай непросто. Також небезпідставним є думка В. Левківської про те, що «оцінка доказів відбувається під тиском і впливом сторін, кожна з яких намагається довести свою правоту, тому навіть за умови повної неупередженості є ризики неправильного сприйняття суддями обставин правової реальності» [39, с. 340]. У таких випадках внутрішнє переконання суду може бути невизначеним. Оскільки в процесуальному законодавстві України використовуються не об'єктивні стандарти доказування, а суб'єктивний критерій «внутрішнього переконання», залишається відкритим питання, як суд повинен вирішити питання факту в разі, коли докази, подані сторонами не є абсолютно

переконливими [49, с. 326-327]. З урахуванням таких особливостей має бути вироблені чіткі стандарти доказування, які допоможуть суду встановити дійсні обставини справи та прийняти правильне та законне рішення.

Яскравим прикладом є справа «Бендерський проти України» 15.11.2007 р. За обставинами справи заявник, хворий на рак сечового міхура, за договором про надання медичних послуг з Міжрегіональним науковим центром клінічної лімфохірургії (далі – Центр) був прооперований, але після операції та попри лікування в Центрі стан хворого погіршився. Потім він звернувся до іншого медичного закладу, де йому провели операцію з видалення сечового міхура, під час здійснення якої в сечовому міхурі заявника було знайдено марлеву серветку розміром 10x20 см. Згодом заявник звернувся до суду із позовом до Центру щодо розірвання договору про надання медичних послуг та відшкодування шкоди, завданої неналежним лікуванням. Проте суд першої інстанції відмовив у задоволенні позову, аргументуючи це відсутністю у позивача доказів, які вказують на пряму причетність Центру до погіршення здоров'я позивача. Суд апеляційної інстанції та суд касаційної інстанції погодились із висновками місцевого суду. Заявник звернувся до Європейського суду з прав людини, не погоджуючись із рішеннями національних судів, вказуючи на порушення права на справедливий судовий розгляд та права на розумний строк розгляду справи. Суд при наданні власної оцінки обставинам справи вказав на те, що для вирішення справ такого типу вирішальне значення має медичний експертний висновок, яким було встановлено, що більш ймовірним є те, що серветку було введено до сечового міхура під час операції; цю ймовірність можна виключати, лише якщо операція проводиться без застосування серветок; малоімовірно, що серветка потрапила до сечового міхура під час перев'язок вдома, за виключенням випадку, коли тампонування здійснено з тиском. Також Суд зазначив, що докази заявника про виключення ймовірності потрапляння серветки до сечового міхура під час перев'язок не були досліджені у судовому провадженні, що призвело до необґрунтованих висновків та відсутності встановлення дійсних обставин справи. Таким чином, Європейський суд з прав

людини дійшов висновку, що державою Україна було порушено право заявника на справедливий судовий розгляд та, дослідивши всі докази, надані сторонами справи, зазначив більш ймовірною позицію заявника, що дозволило прийняти рішення на його користь та призначити виплату компенсації [8]. Аналогічну позицію Європейський суд з прав людини зайняв також у справі «Коробов проти України» [9].

Поняття стандарту доказування у доктрині цивільного процесуального права є недостатньо дослідженим, що може спричинити різне трактування даного терміну в залежності від обсягу розуміння. Як зазначає К. М. Пільков: «Поняття “стандарт доказування” походить з доктрини правових систем загального права, звідки воно було перенесено у теорію та практику доказування у міжнародному комерційному арбітражі й інших міжнародних юрисдикційних органів, зокрема Європейського суду з прав людини, звідки поступово впроваджується у державах континентальної правової традиції» [48, с. 21].

З урахуванням особливостей судового процесу країн англо-американської правової системи зміст стандарту доказування може відрізнятись від його розуміння у континентальній системі права. Так, бельгійська вчена Віра ван Хаутт визначає стандарт доказування як «рівень ймовірності, до якого обставини повинні бути підтверджені доказами, щоб вони могли вважатися дійсними, правдивими» [70, с. 197]. Вдається, що дане визначення є досить абстрактним та абстрагованим, оскільки не містить жодної наявності та деталізації конкретних чинників, що впливають на визначення рівня такої ймовірності. Так, Б. П. Ратушна розуміє під стандартом доказування – певну умовну межу, за якою кількісна характеристика знань, отриманих судом у процесі розгляду справи, переходить у таку їх якість, що дає підстави суду ухвалити, на його думку, правосудне рішення [51, с. 284].

З урахуванням наявних у цивільному процесуальному законодавстві критеріїв оцінки доказів, пропоную наступне визначення стандарту доказування. Під стандартом доказування у цивільному судочинстві слід

розуміти сукупність критеріїв оцінки наданих суду доказів, що дозволяють йому відповідно до всіх обставин справи об'єктивно визначити перевагу більш вагомих доказів, за якими висновок про наявність або відсутність певних доказових обставин є більше вірогідним, ніж протилежним. В основу наведеного визначення було покладено стандарт переваги вагомості доказів, яких було розтлумачено у Постанові Верховного Суду від 07.07.2021р. Зокрема, у згаданій постанові зазначається наступне: «Верховний Суд, під час касаційного перегляду судових рішень, неодноразово наголошував на необхідності застосування категорій стандартів доказування та зазначав, що принцип змагальності забезпечує повноту дослідження обставин справи. Зазначений принцип передбачає покладання тягара доказування на сторони. Одночасно цей принцип не передбачає обов'язку суду вважати доведеною та встановленою обставину, про яку сторона стверджує. Така обставина підлягає доказуванню таким чином, аби задовольнити, як правило, стандарт переваги більш вагомих доказів, тобто коли висновок про існування стверджуваної обставини з урахуванням поданих доказів видається більш вірогідним, ніж протилежний». Більше того, Верховним Судом було також наведено стандарт «балансу вірогідностей», згідно з яким «суд повинен вирішити, чи існує вірогідність того, що на підставі наданих доказів, а також правдивості тверджень заявника, вимога цього заявника заслуговує довіри» [19].

Вперше тлумачення змісту «балансу ймовірностей» було здійснено Верховним Судом Великої Британії у справі *Miller v. Minister of Pensions* ще в 1947 році. При вирішенні справи суд вказав, що «якщо трибунал (суд) вважає докази більш ймовірним, ніж неймовірним, тоді тягар доказування скидається, але якщо ймовірності рівні, тягар доказування залишається, а обставина вважається недоведеною» [69, с. 196]. Таким чином, цей стандарт передбачає, що для вирішення справи достатнім є суб'єктивне переконання суду, що цей факт мав місце з ймовірністю 51% і більше. Тягар доказування визнається виконаним, якщо сторона, на яку покладається відповідний обов'язок, доведе, що наведені нею докази та аргументи є більш вірогідними, ніж навпаки. При

цьому, встановивши факт лише на 50%, суд повинен винести рішення на користь відповідача.

Американським аналогом «балансу ймовірностей», по суті, є стандарт «чітких і переконливих доказів», запроваджений у рішенні ВС США у справі *Colorado v. New Mexico* від 1984 року, згідно з яким докази з більшою ймовірністю існують, ніж не відповідають дійсності [68]. Суть даного стандарту полягає у переконанні суду чи присяжних у достовірності факту, що підлягає встановленню, щоб викликати у них чітку впевненість у його правдивому існуванні. У свою чергу, цей стандарт вимагає вищої межі доказування, аніж стандарт «балансу ймовірностей». Такі вимоги обумовлюються специфікою справ, що розглядаються судами, за наявності особливих обставин. Цей стандарт застосовуватися у тих випадках, коли мають місце серйозні наслідки, переважно майнові у значних розмірах, або інші, що не пов'язані з майновими. Це, наприклад, справи про припинення батьківських прав, поміщення особи у психіатричний заклад, визнання особи недієздатною, позбавлення громадянства, тощо [67, с. 456]. Такі справи потребують переконливих доказів, які б дозволяли суду впевнено дійти висновку про наявність або відсутність певних обставин, в іншому випадку суд має прийняти рішення, що найбільш правильно та справедливо дозволяє вирішити справу.

Отже, з урахуванням вищевикладеного, можна дійти висновку, що процедура доказування у цивільному процесі проходить декілька стадій, які відрізняються між собою своєю метою, призначенням та особливостями реалізації. Залучення доказів у справу полягає у одержанні доказів учасниками справи та надання їх суду шляхом безпосереднього подання доказів, витребування доказів, забезпечення доказів, призначення судом експертизи та судового доручення щодо збирання доказів іншому суду.

Подання доказів учасниками справи є одночасно і правом, і обов'язком таких осіб, враховуючи покладення тягаря доказування на сторін справи. При цьому, право на подання доказів учасником забезпечується сприянням суду у їх одержанні та залученні, зокрема, у випадках витребування, забезпечення,

судового доручення щодо проведення процесуальних дій та збирання доказів тощо.

Дослідження доказів здійснюється судом за участю сторін та інших учасників справи з метою з'ясування змісту наданих доказів, тобто вилучення доказової інформації, яка міститься у засобах доказування, в контексті заявлених вимог та заперечень учасниками справи. Стадія дослідження доказів передбачає активну доказову діяльність учасників справи, що полягає у допиті свідків, наданні пояснень з приводу письмових, речових та електронних доказів, задавання питань експерту тощо. У цивільному судочинстві процедура доказування завершується оцінкою доказів, яка надається судом шляхом встановлення відповідності кожного доказу критеріям належності, допустимості і достовірності, а також визначення достатності всіх наявних доказів у їх взаємозв'язку для вирішення справи по суті у контексті заявлених вимог та заперечень учасників.

Оцінка доказів здійснюється за внутрішнім переконанням суду, що обумовлюється всебічним, повним, об'єктивним та безпосереднім дослідженням наявних у справі доказів. Проте для встановлення дійсних обставин справи, особливо у справах з великою за обсягом доказовою базою, варто звернути увагу на стандарти доказування, якими повинен керуватися суд під час оцінки доказів та прийняття судового рішення. Разом з тим, у системі загального права містяться такі стандарти доказування, як «баланс ймовірностей» та «стандарт чітких і переконливих доказів». Стандарт «балансу ймовірностей» полягає у суб'єктивному переконанні суду у вірогідності наданих стороною доказів більше, ніж у їх невірогідності у відсотковому відношенні більше 50%; у разі відсутності такого переконання відповідно до наданих доказів обставини мають вважатися недоведеними. «Стандарт чітких і переконливих доказів» означає наявність у суду або присяжних чіткої переконаності у достовірності фактів, що підлягає встановленню, а також впевненості у їх правдивому існуванні. Таким чином, досвід країн англосаксонської правової системи дозволяє розглядати можливість нормативного

закріплення стандартів доказування у цивільному судочинстві з метою обмеження та максимальної об'єктивності такої категорії, як «внутрішнє переконання судді».

ВИСНОВКИ ТА ПРОПОЗИЦІЇ

Здійснивши дослідження правового статусу доказів у цивільному процесі України на підставі викладеного в випускній кваліфікаційній роботі матеріалу, можна зробити наступні висновки:

1. Згідно із цивільним процесуальним законодавством під доказами розуміються будь-які дані, на підставі яких суд встановлює наявність або відсутність обставин (фактів), що обґрунтовують вимоги і заперечення учасників справи, та інших обставин, які мають значення для вирішення справи. Поняття доказів містить у собі поєднання трьох складових: фізичної форми (предмет матеріального світу, на якому містяться доказова інформація), процесуальної форми (відповідність доказу встановленій законодавством процесуальній формі вираження) та змісту (наявність фактичних даних, що стосуються обставин справи). Докази дозволяють учасникам справи довести ті обставини, на яких ґрунтуються їх вимоги і заперечення, а також допомагають суду встановити дійсні обставини справи та винести законне та обґрунтоване рішення.

2. В науковій доктрині процесуального права прийнято розрізняти докази за видами в залежності від певних критеріїв. У цивільному процесуальному законодавстві передбачений лише перелік засобів доказування, у яких можуть міститися докази, що надають сторони в обґрунтування своїх правових позицій та вимог або заперечень. Натомість класифікації доказів є результатом наукових праць вчених, які систематизують існуючі докази у судовій практиці та виробляють критерії їх поділу та безпосередньо їх різновиди. Загальною класифікацією доказів, що використовуються у цивільному судочинстві, є поділ доказів залежно від джерела одержання інформації, за якою розрізняють особисті, речові (матеріальні) та змішані докази. До особистих доказів відносять показання свідків, пояснення сторін, третіх осіб та їх представників; до речових (матеріальних) – відносять письмові

докази, речові докази та електронні докази; до змішаних – висновок експерта. Іншим критерієм поділу доказів є характер їх змісту. За цим критерієм розрізняють прямі докази та побічні докази. Також за метою доказування докази поділяються на основні (безпосередньо вказують на наявність певних обставин, що підлягають встановленню) та протилежні (спрямовані на заперечення або спростування основних доказів). Разом з тим, існують й інші класифікації доказів, які використовуються в окремих категоріях справ, що розглядаються у порядку цивільного судочинства. Такі класифікації доказів допомагають виокремлювати основні відмінності між ними, визначати ефективність кожного виду доказу залежно від особливостей обставин справи, предмету доказування, наявності таких доказів у розпорядженні протилежної сторони тощо.

3. Предметом доказування у цивільному процесі є обставини, що підтверджують заявлені вимоги чи заперечення або мають інше значення для розгляду справи і підлягають встановленню при ухваленні судового рішення. В залежності від характеру обставин та фактів предмет доказування буває загальним, родовий (категоріальний) і безпосередній (специфічний). Загальний предмет доказування включає такі обставини, що притаманні всім цивільним справам, родовий – притаманний певним категоріям справ, що мають однакові обставини, які підлягають доказуванню, безпосередній – передбачає наявність обставин, що належать довести лише у конкретній справі з урахуванням всіх її особливостей та деталей.

Наявність обставин, що не підлягають доказуванню у цивільному судочинстві, передбачених у ст. 82 ЦПК України сприяє прискоренню повного та всебічного розгляду справи, не витрачаючи час на доведення обставин, в існуванні яких не виникає обґрунтованих сумнівів або інформація щодо яких є достовірною. Так, «безспірні факти» є виявом відсутності протиріч у сторін спору щодо певної обставини, яка логічно стає підставою для звільнення від доказування. У той час як «преюдиційні факти», які стають гарантією законності судового рішення та верховенства права, дозволяють розглядати

обставини, які вже були встановлені в іншому судовому провадженні, такими, що не підлягають доказуванню. Що стосується загальновідомих обставин, то головним критерієм їх визнання є відсутність у суду обґрунтованих та розумних сумнівів щодо їх існування.

4. Цивільне процесуальне законодавство містить перелік засобів доказування, що являються собою зовнішню процесуальну форму відображення інформації про докази та обставини, що мають значення для вирішення справи. Особливість використання того чи іншого засобу доказування залежить від категорій справ та предмета доказування. Здебільшого, у цивільному судочинстві сторони у своїх заявах по суті справи надають суду письмові докази, що містяться у відповідних документах. Також досить поширеними засобами доказування під час розгляду цивільних справ є висновки експертів та електронні докази, що є відносно новим засобом у цивільному провадженні. Показання свідків у порівнянні з іншими засобами використовується рідше, зокрема у справах, що виникають з сімейних та спадкових відносин.

Під засобами доказування розуміють процесуальні способи фіксації відомостей про факти та обставини, які мають значення для вирішення справи, що використовуються під час збирання, подання, дослідження та оцінки доказів. Слід виокремити такі докази:

- письмові докази характеризуються закріпленням доказової інформації у документальному вигляді, що може мати різну форму та зміст, яка дозволяє встановити обставини і факти, що відносяться до предмету доказування. У більшості випадків письмовими доказами підтверджуються обставини, що впливають із договірних відносин між сторонами;
- речові докази є предметами матеріального світу, а також специфічними об'єктами, які своїм існуванням, властивостями, якостями та місцезнаходженням, дозволяє встановити обставини, що мають значення для вирішення справи. Цей засіб доказування не є поширеним у цивільному судочинстві, проте часто використовується для факту підтвердження наявності

майна, обсягу майнового пошкодження або інших обставин, що доводяться шляхом чуттєво-наочного способу сприйняття інформації;

– електронні докази передбачають дані в електронному вигляді, зокрема електронні документи, веб-сайти, текстові, мультимедійні та голосові повідомлення що містяться на технічних пристроях, за допомогою яких відтворюється необхідна доказова інформація. Такі докази є притаманними більшості категорій справ, оскільки наразі значні обсяги інформації, якими можуть підтверджуватися фактичні обставини, знаходяться у електронному вигляді.

– показання свідків передбачає усне надання відомостей особою, яка володіє необхідною інформацією, що стосується обставин справи, особисто під час судового розгляду справи. Зазвичай, показання свідків використовуються у сукупності з іншими засобами доказування або для підтвердження вже наявних доказів у справі;

– висновок експерта вважається особливим засобом доказування, оскільки передбачає докладний опис проведеного експертного дослідження особою, яка володіє спеціальними знаннями та навичками, на основі наданих сторонами або судом матеріалів для встановлення наявності або відсутності обставин справи. У більшості випадків висновок експерта підтверджує або спростовує вже наявні у матеріалах справи докази та слугує забезпеченням достатності наданих доказів.

5. У результаті проведеного аналізу можна дійти висновку, що перелік засобів доказування, передбачений ч. 2 ст.76 ЦПК України, є вичерпним. Тому докази у цивільному судочинстві можуть подаватися лише у чітко визначених формах. На нашу думку, засоби доказування не повинні обмежуватися вищезгаданим переліком, оскільки це може бути перешкодою для сторін у разі подання доказів у формі, що не передбачена процесуальним законом. Таким чином, вважаємо за доцільне передбачити невичерпність переліку засобів доказування у порядку цивільного судочинства.

Процедура доказування у цивільному судочинстві передбачає залучення доказів у справу, дослідження доказів та оцінку доказів. Залучення доказів у справу може включати різні способи, що залежать від конкретних обставин справи та реалізації учасниками своїх процесуальних прав. Залучення доказів у справу передбачає подання доказів учасниками справи, витребування доказів судом, забезпечення доказів судом, призначення експертизи судом, надання судового доручення на збирання доказів іншому суду. При дослідженні доказів суд з'ясовує зміст наданих учасниками справи доказів шляхом безпосереднього ознайомлення з ними у судовому засіданні, при цьому учасники можуть брати участь у дослідженні доказів, надаючи свої пояснення та міркування з приводу них. Оцінка доказів, що здійснюється виключно судом, передбачає перевірку кожного окремого доказу на відповідність критеріям належності, допустимості, достовірності, а також у їх сукупності та взаємозв'язку на предмет достатності для вироблення остаточних висновків та ухвалення обґрунтованого рішення у справі. Для максимальної об'єктивації категорії «внутрішнє переконання суду» існують стандарти доказування, які спрямовані на встановлення умовної межі доведеності обставин учасниками справи. Такі стандарти доказування як «баланс ймовірностей» та «стандарт чітких та переконливих доказів» допомагають суду під час оцінки наданих доказів та формуванні остаточних висновків, враховуючі ті межі доказування, які притаманні окремим справам, з урахуванням їх особливостей.

З метою ефективного правового регулювання статусу доказів у цивільному судочинстві та сприяння об'єктивному, справедливому та неупередженому дослідженні та оцінці доказів під час розгляду цивільних справ пропонується внести наступні **зміни та доповнення** до законодавства:

- ✓ внести зміни до ст. 79 ЦПК України та доповнити її частиною 2 у наступній редакції: «У разі наявності у суду обґрунтованих сумнівів щодо достовірності доказу, суд вирішує питання його достовірності шляхом співвідношення такого доказу з іншими доказами, дослідженими судом.»

- ✓ внести зміни до ст. 79 ЦПК України та доповнити її частиною 3 у наступній редакції: «У випадку неможливості вирішення питання про достовірність доказу шляхом співвідношення такого доказу з іншими доказами, дослідженими судом, за клопотанням сторін спору або за власною ініціативою суд може призначити експертизу для встановлення достовірності доказу.»
- ✓ внести зміни до ст. 89 ЦПК України та доповнити її частиною 5 у наступній редакції: «У випадку виникнення розумних сумнівів з приводу доведеності обставини, що обґрунтовуються поданими доказами, суд повинен дотримуватися стандарту переваги більш вагомих доказів, за якого висновок про існування стверджуваної обставини з урахуванням поданих доказів видається більш вірогідним, ніж протилежний. »

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Конституція України: Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>. (дата звернення: 20.10.2021).
2. Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 18.03.2004 р. №1618-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>. (дата звернення: 20.10.2021).
3. Сімейний кодекс України : Закон України від 10.01.2002 р. №2947-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text>. (дата звернення: 20.10.2021).
4. Про електронні документи та електронний документообіг: Закон України від 22.05.2003 р. №851-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/851-15#Text>. (дата звернення: 20.10.2021).
5. Про електронні довірчі послуги: Закон України від 05.10.2017 р. №2155-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2155-19#Text>. (дата звернення: 20.10.2021).
6. Про інформацію: Закон України від 02.10.1992 р. №692-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text>. (дата звернення: 27.10.2021).
7. Про судову експертизу: Закон України від 25.02.1994 р. №4038-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12#Text>. (дата звернення: 20.10.2021).
8. Рішення ЄСПЛ у справі "Бендерський проти України" від 15.11.2007 р. (Заява N 22750/02). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/974_313. (дата звернення: 27.10.2021).
9. Рішення ЄСПЛ у справі "Коробов проти України" від 21.07.2011 р. (Заява N 39598/03). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_790#Text (дата звернення: 27.10.2021).

10. Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 30.05.1997 р. №8 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0008700-97#Text>. (дата звернення: 20.10.2021).
11. Ухвала Великої Палати Верховного Суду від 14.02.2019 р., справа № 9901/43/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/79883385>. (дата звернення: 20.10.2021).
12. Постанова Верховного Суду від 18.07.2018 р., справа № 143/280/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/75473621>. (дата звернення: 27.10.2021).
13. Постанова Верховного Суду від 30.10.2019 р., справа № 587/2051/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/98298873>. (дата звернення: 27.10.2021).
14. Постанова Верховного Суду від 04.12.2019 р., справа № 756/11258/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/86435419>. (дата звернення: 20.10.2021).
15. Постанова Верховного Суду від 06.04.2020 р., справа № 738/1452/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/88748905>. (дата звернення: 27.10.2021).
16. Постанова Верховного Суду від 13.07.2020 р., справа № 753/10840/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90385050>. (дата звернення: 27.10.2021).
17. Постанова Верховного Суду від 16.12.2020 р., справа № 373/275/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/93793794>. (дата звернення: 20.10.2021).
18. Постанова Верховного Суду від 14.04.2021 р., справа № 753/6519/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/96342573>. (дата звернення: 20.10.2021).
19. Постанова Верховного Суду від 07.07.2021 р., справа № 420/370/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/98267534>. (дата звернення: 20.10.2021).

20. Постанова Волинського апеляційного суду від 06.02.2019 р., справа № 157/1158/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/79863385>. (дата звернення: 20.10.2021).
21. Васильєв С. В. Цивільний процес. Підручник. К.: Алерта, 2019. 506 с.
22. Гетманцев М. Аналіз взаємозв'язку прямих та побічних речових доказів у цивільному процесі України. *Юридична Україна*. 2013. №2. С. 67-72.
23. Гетманцев О., Гетманцев М. та Осіпова І. Процесуальні особливості доказування в масових (групових) позовах у цивільному судочинстві. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 11. С. 13–23.
24. Грабовська О.О. Доказування у цивільному процесі України : проблеми теорії та практики : монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2017. 504 с.
25. Грабовська О.О. Теоретичні та практичні проблеми доказування у цивільному процесі України: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2018. 472 с.
26. Гусєв О. Ю. Класифікація електронних доказів у цивільному процесі України. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 8. С. 18–22.
27. Гусєв О. Ю. Співвідношення понять доказів та засобів доказування. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія Право. 2016. № 37. С.116–120.
28. Дрогозюк К. Б. Процесуальний порядок подання доказів за чинним Цивільним процесуальним кодексом України. *Новели цивільного процесуального кодексу України: матеріали «круглого столу»*; (Одеса, 26 берез. 2018 р.). Одеса : Фенікс, 2018. С. 84-86.
29. Зеленьак А. С. Використання речових доказів під час розгляду та вирішення цивільних справ: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Ужгород, 2014. 238 с.
30. Каламайко А. Ю. Електронні засоби доказування в цивільному процесі: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків., 2016. 242 с.

31. Кашперський Р. В. Докази у справах окремого провадження: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Національна академія внутрішніх справ, Київ, 2019. 194 с.
32. Кілічава Т. М. Цивільне процесуальне право : навч. пос. - К. : Центр учбової літератури, 2007. 352 с.
33. Колосов І. Докази і доказування у трудовому процесі: проблемні питання. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 6. С. 94–97.
34. Курс цивільного процесу: підручник: за ред. В. В. Комарова. Харків. Право, 2011. 1352 с.
35. Короед С.О. Усні пояснення учасників справи як форму доказів у цивільному судочинстві України. Міжнародна науково-практична конференція «Юридична наука, законодавство і правозастосовна практика: закономірності ті тенденції розвитку». (30–31 жовтня, Люблін). Польща. 2020. 389 с.
36. Кравчук В.М. Науково-практичний коментар Цивільного процесуального кодексу України / В.М. Кравчук, О.І. Угриновська. Київ : Істина, 2006. 944 с.
37. Кучер Т.М. Докази, доказування та доведення у цивілістичному процесі України : монографія. К. :Видавець Познишев, 2015. 428 с.
38. Лазько О.М. Засоби доказування у цивільному процесі: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. К., 2013. 18 с.
39. Левківська В. Критерії оцінки доказів у цивільному судочинстві України. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 12. С. 339-343.
40. Лезін Є. Поняття і зміст забезпечення доказів у цивільному процесі України. *Національний юридичний журнал: теорія і практика*. 2017. № 6–2. С. 93-97.
41. Логінов О. А. Цивільний процес України : навч. посіб. / ред. О. А. Логінов, О. О. Штефан. Київ : Юрінком Інтер, 2012. 368 с.

42. Луспеник Д. Доказування у цивільному процесі: що нового у ЦПК та чому суд наділений правом витребування доказів. *Блог «Судово-юридична газета»*. 2019. URL: <https://sud.ua/ru/news/blog/132494-dokazuvannya-u-tsilvnomu-protsesi-scho-novogo-u-tspk-ta-chomu-sud-nadileniy-pravom-vitrebuyannya-dokaziv-ba6687>. (дата звернення: 20.10.2021).
43. Московчук Д. Порівняльний аналіз законодавства України та країн англо-саксонської правової системи щодо подання доказів у цивільному процесі. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 4. С. 55–59.
44. Нікітенко Р. С. Окреме провадження у справах про розірвання шлюбу : дис. ...канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2014. 193 с.
45. Новели цивільного процесуального законодавства: докази та доказування : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 14 вересня 2020 р.) / за загальною редакцією Н. Ю. Голубевої. Одеса : Фенікс, 2020. 185 с.
46. Новіков Н. А. Поняття та ознаки свідка у цивільному процесі. *Право і суспільство*. 2016. № 6. С. 41–48.
47. Павлова Ю. С. Правовий статус електронних доказів у світлі нового Цивільного процесуального кодексу України. *Право і суспільство*. 2017. № 6. С. 60-66.
48. Пільков К. М. Теорія і практика доказування у міжнародному комерційному арбітражі : монографія. Київ : Освіта України, 2016. 240 с.
49. Правове життя сучасної України : у 3 т. : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 15 трав. 2020 р.). Одеса. Видавничий дім «Гельветика», 2020. Т. 2. 480 с.
50. Правові реформи в Україні: реалії сьогодення: Матеріали VIII Всеукраїнської науково-теоретичної конференції (24 листопада 2016 р., Київ). Київ, 2016. 150 с.
51. Ратушна Б. П. Стандарт доказування як критерій достовірності результату судового пізнання. *Право України*. 2012. № 6. С. 282–290.

52. Руда Т. В. Докази і доказування в цивільному процесі України і США: порівняльно-правовий аналіз : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06. Київ, 2012. 19 с.
53. Рябченко Ю. Ю. Доказування як результат цивільного процесуального правовідношення. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2020. № 2. С. 43-47.
54. Самілик Л. О. Особливості інституту доказування в цивільному судочинстві. *Ірпінський юридичний часопис: науковий журнал*. 2019. № 1. С. 44-50.
55. Симбірська Є.В. Належність і допустимість доказів у цивільному процесі України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Національна академія внутрішніх справ, Київ, 2019. 225 с.
56. Сігарьов Є. С. Деякі наукові підходи до класифікації документів-доказів за способом фіксації. : матеріали Всеукр. наук.- практич. конф. (Київ, 28 трав. 2021 р.). Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2021. с. 338-340.
57. Строга Є. О. Стандарт цивільного процесуального доказування: практика Верховного суду та Європейського суду з прав людини. *Порівняльно-аналітичне право: науковий журнал*. 2020. № 1. С. 195-198.
58. Супрун Т. С. Поняття предмета доказування у цивільному судочинстві. Харківський національний університет внутрішніх справ. 2016. № 5. С. 190-198.
59. Тертишніков Р. В. Доказування і докази в судочинстві України : наук.-практич. посібник / за ред. Р. В. Тертишнікова. Харків, 2009. 88 с.
60. Фурса С. Я., Фурса Є. І., Щербак С. В. Цивільний процесуальний кодекс України: науково-практичний коментар: у 2 т. / За заг. ред. С.Я. Фурси. К.: Видавець С.Я. Фурса: КНТ, 2010. Т. 1. 1044 с.
61. Цивільний процес України : підруч. / За ред. Харитонова Є. О. К., 2012. 536 с.
62. Чернооченко С. І. Цивільний процес : Вид 3-тє, перероб. та доп. : навч. посіб. К. : Центр навчальної літератури, 2014. 416 с.

63. Шкребець Д. В. Дослідження доказів як етап процесу доказування в цивільному судочинстві. *Проблеми цивільного та підприємницького права в Україні : часопис Київського університету права*. 2017. № 1. С. 178-182.
64. Штефан А. С. Цивільне судочинство у справах за позовами до засобів масової інформації про захист честі, гідності і ділової інформації : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. : 12.00.03.Київ, 2013. 19 с.
65. Штефан А. С. Речові докази у цивільному процесі. Приватне право і підприємництво. 2018. Вип. 18. С. 112-115.
66. Штефан А. С. Висновок експерта у цивільному судочинстві. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2018. № 2. С. 16-28.
67. Штефан А. С. Механізм доказування у цивільному судочинстві: дис. ... док. юрид. наук: 12.00.03 / А.С. Штефан; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. К., 2020. 468 с.
68. Colorado v. New Mexico: U.S. Supreme Court decision 04.06.1984 № 80. URL: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/467/310/>
69. Sherwin Emily. "Clear and Convincing Evidence of Testamentary Intent: The Search for a Compromise Between Formality and Adjudicative Justice"(2002). Cornell Law Faculty Publications. P. 824 URL: <http://scholarship.law.cornell.edu/facpub/824>
70. Vera van Houtte. Adverse inferences in international arbitration. Written evidence and discovery in international arbitration. 2009.№ 698E. P. 195 – 220